

नं. — ५२०९

नाम. पु. — कात्यायन श्रौत सूत्र
भाष्यं १८ शाखायः

कर्ता. श्री अनन्तः
" संश्लेष्यति मेहा याज्ञिके

पत्र. सं. — ३० सं. X

विषयः — सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायन सूत्रभाष्याष्टादश्यायः

५२०४

5200
30
520

कौत्पायनस्मृत्यादि अष्टादशोऽध्यायः पत्रे ४१

नं ५२०१

श्रीगणेशाय नमः शतरुद्रिये। हामउक्षरपक्षस्यापरस्याहुः स्रतयोपरिश्रि
 खर्चपार्स्यनार्ककाष्ठेन शतयन्संतर्जर्तिलमिश्रानावेधुकासकूनजाक्षी
 रमेकेतिष्ठन्नुदुत्यध्यायेनचितिःपरिपूर्णा। इदानीतस्ययुक्तंक्रत्रशेषभूत
 मंगलुतंवक्तव्यं। इत्येते श्रुतिक्रमेण। शतरुद्रियइति जुहोतिनामानुगतार्थेन सं
 ज्ञा। काहामः ~~कर्तव्यः~~। सचोत्तरपक्षापरस्त्रिकित्तासुजंघामाभ्यासासुपरिश्रिसु
 तन्नसुहृचकार्येऽर्चपार्स्यस्यात्। ततोदक्षिणकरस्त्रिनतेन होतयांसक्तु। हामस्य
 सांतत्येनहवनंतेनाशकमित्युच्यते। अर्ककाष्टेन शतयनायथा अपरस्याः
 सक्तु। चागच्छेयुस्तथा र्ककाष्टेन विश्लेषयन् जुह्यात्। अतोहवनस्य प्रधानत्वा
 त् शतनस्पतसिध्यर्थत्वा० सव्येनानुष्ठानं। माभत्यतिवाक्यं विद्धि द्वाहवनमि
 ति मंततमविद्धि न्तर्जर्तिलेः मिश्रानावेधुकासकून जुह्यात्तयद्यप्यत्र मिश्राव
 रणं जर्तिलेः श्रयत्तइति। तपीममुरथ चमत्पयस्तथापि व्रीहियववन्त्वात् त्र्येण
 साधनताश्रवणव्रीहियववदन्यतरसाधननिराकरणार्थे तु च्यत्। समुच्चये
 विमाभूद्विन्तद्रव्येण हृत्याविभागेनवानुष्ठानमिति मिश्रानित्येवं च ग्रहणा। दो
 मिश्राणामेव धर्मसंबंधः प्राप्नोति। तत्रश्रवणादस्त्रित्वविरोधि चेन्न तत्रात्वे च वि
 वेचनाशक्तेः प्रोहणीत एवमिश्राण्युक्तं प्रतिहोमं च चतुर्मुखि गृह्णात्तहविषोवदा

यत्र मिश्रणसमासेन तत्र गुदधनोदो मिश्रश्रवणं । तदत्र श्रवणात् । अर्थो तं भविष्यति । ससं
मिश्रशब्दो हि संसृष्टद्व्यामिधयोऽस्य अद्व्यातिशयजनकस्तेन द्व्याचिकीर्षी साधनत्वा
त्तस्यैव संज्ञाशयं संसृष्टकारणात् तच्च स्वप्नातिलानामिति संस्कारं प्रतिगुणभावः । यत्र मिश्र
शब्देन समास इति छलशब्दवद्व्यामिधनवसामर्थ्ययोमाद्ये गुदधनादावपि सधयोः साम
र्थ्यभावात्तदुत्पादनायास्तावन्मिश्रशब्दः । यत्र अश्रवणं तच्च रितार्थं वातान्तेवमत्रापि तिलस
क्तनिति भवितव्या । नेतत् । स्वशाखाया सुभयोर्निवेष्टा साधनभावश्रवणात्तद्वद्वाशं कायां सम
प्रधनतया समुच्चयावधारणाया सुभयोः संस्कारयोगश्चाशं ये ततः साशं कोऽयं सां दृष्ट
र्थं शाखातशसिद्धं संस्कारं संस्कार्यार्थं च साधोक्तं तं मिश्रसमासेन तस्माद्गुह्येन योन्यां । त
जवधुकारवशात् शाखातराते येषां तं भय उच्यते यो ग्रहिणां तेषां ग्रहणदोतिलानां प्राप्त्यपाठ
क्रमात्तजर्तिले । जं होति जवेधुकास्तुमिजुं होतीति जर्तिलानां वेधुकास्तुमिश्रानिति सूत्रा
मिप्रायावत् । सक्तानां मिश्रणयोगास्तु सिद्धतरकालमिश्रणं द्रव्यं । परिश्रित्विति स
मुद्दितानां होमं प्रसधिकरणात् श्रवणादधिकरणा संस्कारैः साक्तत्वात् युक्तेरेवाहवनीयवसंबं
धः । यच्च यन्वाधनवसक्तं न विभवति सर्वत्र तत्प्राथम्यात् साधमायामेवाधारादिकर्त
व्यं । न च यद्यत इत्यपि गतं बहुवचनेन तद्देद्वरं ततश्च संस्कार्यमेवासंस्कारेऽपि भिन्ने भ
तव्यां सौत्रामणी दक्षिणोत्तराहवनीयसंस्कारवन्नेतत् । अग्निमत्पेवाहुतयो हुताहु

२

ताहुताभवंतोस्यधिकरणास्यैकचयोगादन्तोनाविशेषराचनैवयथुपयुक्तचातातस्माद
 कचाक्तद्वसंस्कारयोग। एवंचशब्दमाहनीयोपवाजनाकदम्बसंख्यविषयकंकर्तव्यं॥
 अजाहोराके। एकेशाखिन अजाहोराभवजुद्धतितदाचप्रतिदेवतंयदगांयाकरादि
 क्रमेणातावन्मिदोहेर्भवितव्यान्ननु। देवतासंबंधस्यानेकरूपस्यस्यमनिरूपरासंप्रस
 र्वाभावायोगाच्चरुर्नयचेनेयत्तावधरपिचुनशब्दतत ऊथं चमुंषिकानामियता
 वधरणांकथंवादायपत्तवधरणामिति ननु कर्कशाचरिशतानियंचविंशान्यत्रदे
 वतानामवगम्यतोषष्टिश्चरुवित्रीतिचशतान्येतच्छतरुद्रियमथविंशदथयंचविं
 शदितिसंख्यायोगाताननुशतरुद्रदेवत्येकमणिसंख्यायोगश्रयमाराः कथं देवतेय
 तावद्वोधकोभवेसंख्याहिसंबंधिनमेवावच्छिन्नसंख्यैकमंत्रियात्मकंकारकैस्तु
 व्याख्यायोर्युक्ताभिध। ततेनात्रद्व्या॥ देवतायाभिनन्तिद्वयस्यैकचादेवताएवात्रभेदि
 केतितासांभेदोवगम्यतेननुयजद्वय। अपिसंभवतिकोनामब्रूतेनेतिदेवताअपितत्प्र
 तीतामीत्रवस्मिन्। तथाहि अथेनुवाकेषहृष्टिः पादमंत्रामयेचदेशतेषद्वययज
 ष्टिद्रापेसप्तर्व्याविंशतिपादारवमंत्राः असंख्यातादस्युपादारकचचारिशतशे
 षाश्चतुर्विंशतनमोसुरुदेभ्य इतित्रिषुप्रतिमंत्रमद्याएवयंचविंशानिचचारिशता
 न्यत्ररुहिसामोमज्जद्विद्वशतेचतुश्चारिशेउक्तवाना। संख्यायूराणांनमोस्तुके

राम

२

कस्यचत्रदेशचत्रदेशं एकस्यनरमानोमहोतमितिदिष्टद्यदेहिरण्यबाहवेसेना-
 वक्ष्येहरिकेशेभ्यःशष्पिंजरायचिषीमतेहकेशायोपवीतिनरुत्यादीनिद्वेष्टमाना
 र्थेराकार्यविवक्षायोमेकंकुचोक्तंतन्नयुक्तं।यदिपद्गुणवाद्यमुच्येततर्हि सर्वेषां
 चमविशिष्टमिति सर्वाण्येकविशेष्याणिभवेयुः।नचहरिकेशायोपवीतिनरुत्याद्वि-
 वकोवधरपिचुंशक्मतेरुदंविशेष्यतामिदंविशेष्यमिति।किंच।नामसुविधमानेषुयु-
 चायादावयवकल्पनंकल्पनंतदथप्रमाणिकं।नहिपरस्परकांक्षावंतःयादाःप्राति-
 स्विकमर्थेप्रत्यायपित्रंसमर्थाःआकांक्षितयोग्ययादांतरेणसंबन्धाः।नचानिराकांक्षा-
 वः।नचाक्षंमंत्रसस्माधावंतिसंभवन्तिगुणार्थाणिद्रव्यार्थाणिवादिवतापदमितावंतिग-
 णापिचावशिष्टानांयथासंज्ञवंमेदकल्पनयास्वतंत्रवमाश्रितदाश्रयासंख्यावसे-
 याचिंतायाःप्रयोजनंमंत्रलिङ्गावगततत्रदावतोदशेनत्यागोयात्रमानिकोभवेतारुदं
 रुद्रमन्यावरुद्रंरुद्रेयवेरुद्रंरुद्रबाहुभ्यामित्येवंनन्वेयरुद्रहिरण्यबाहुःसेनानीरेषादिश-
 पतिगित्यादिनारुद्रकेदेवताचमवसीयते।तथासराक्षसत्रांदवस्तस्माएतस्मैक्षत्रायेता
 विशरातंपुरस्तादुद्धारमुद्धरन्पराक्षप्रथमोनुवाकश्चिरात्कादवत्यएवावसीयते।तथो-
 पक्रमेपिराकरवसूद्रोदवतोच्यते।सराक्षोचरुद्रोदेवताःअन्नमिष्टमानःअन्नंमंभरामरा-
 नशमयामत्यादिनाचशतरुद्रियसभाख्यानादनेकदेवताकमिदंशतशक्यस्वपरोक्षवृ

त्रिचात्रत्यकाहितस्य वन्निःशातरुद्रियमिति। तथात घेदत शतशीर्षागाठरुद्रशतमेनाश
 मयंस्तस्माद्यतशीर्षांरुद्रशीर्षंशमनीयं प्रत्यक्षं पर्ववत्परोक्षं एवं च रुद्रोद्देशेन ग्रहणात्पा
 गाधसो घोरावदने कार्यं मयोक्तमेव च त्रुमुषिकग्रहीष्यतोरुद्रोद्देशेन च त्यागो भव्यति।
 तेन ततः अथ धेदिभ्यो जुहोति। अथ जातेभ्यो जुहोति या अ संख्याता सहस्राणी मास्त्रोकान
 नुप्राविशन्ते स दवताया भ्य ए जुहातीति तत्र तत्रादवताभे। दन योगात्ता एवं च प्रथमानु
 वोकेन पिविशे यराभेदादि घृत एव रुद्रोपितत्र तसंबंधिनामेव प्रव्यसंबंधः श्रवतेम
 ध्यातेमन्य। वनमस्ते इय। वनमस्ते बाहूभ्यां न म रूपादियत्रापि नास्ति तत्रापि उत्तरत्र
 संयन्ति श्रुतसंख्या नुरोधेन कल्प्यन्ति न तेशिवायेतन्व ते घोरायै अथापकाशिन्येत
 शतमाथे गिरिशंतायेत्यादितत्र तत्र कथं। नन्वलिगा ह्येतस गवयवामंत्रा असमर्था
 दवतास्वरूपसमर्था। एकथं तभ्यो दवतावगमाभ विषययं किमत्रयेते। शब्देन तादृशा
 नां विधनात्। पत्रहिंडुं डमिरवगोरवरप्रसं सरा घोषजलाघाघातरगावारां विधन
 वशात्तस्मिन्। स्मिन्मृगिणिविनियोगानुरोधेन मंत्रवंतत्रवर्ग्यत्सकानामसमर्थाना
 मपि वक्तव्यं मवनास्तिक्रियाशेषभावेतेनात्र जुहोते यजत्यविशेषा द्रव्यादवतात्यागा
 त्मकेन स्वामिनः प्रधानकर्मण्यदिष्टमानादवतास्वरूपे जिज्ञासिते तद्विद्वत्तत्रवर्ग्यं
 व्याप्रमाणायोरभावे ततोऽवरप्रमाणान्मंत्रलिगा सामर्थ्या धनेन निरुता भिषा

येणार्थप्राधान्येन शब्दस्य लिंगावधारणं कृत्वा देवतावगमपितव्या ननु कात्यायनाभि
 प्रायोपि विशेषणमादप्यभेदा मवादवतायां ज्ञायकाः नेतता एकद्रादवत्परस्परस्या
 यमभिप्राय एकोयः शतशीर्षे अर्थवादं श्रुतस्तस्योपकरणं सच स्वरूपेतात्र हवि
 भोक्तृश्रुतिभाक्तेति तस्यैव स्वामिचलो जे पि प्रधानस्योपकरणं तदुपकरणस्योपक
 रणं तत्पर्यवर्तकं वा प्रधानोपकरणं प्रधानस्यैव सर्वस्य उपकरणमंतः प्रधानतद्गु
 मिवाप्रथमानुवाकः। हामस्य एकद्रादवतायं एतेनां नानुवाकोपि एकादवस्यो
 द्यव्यः। ननु हिरण्यबाहवः प्रादीनां त्रिपदां नान्दिमंत्रवमेव हविस्वामिमंतं श्रु
 तिसंमितमिति तदेव युक्तेतेन हिरण्यबाहवे सेना न्येदं ह्यो हरिकेशेभ्य इति सा
 मानाधिकरण्येनैकमंत्रवेनैकदेवताचयुक्तं यथा हश्रुतिः। राय एव हिरण्यबाहुः से
 नानोरेयदिशां पतिरिति प्रथमपद्युगस्येतच्छब्दसंबंधं कृत्वा रतीयेकस्य संबंधे
 कारणतितेन पूर्वशेकमेवति निश्चीयते। नैयः। अथ सामपिशब्दानो उपाधिप्रवृत्तानां
 तु याधि शब्देनेतच्छब्दवाच्यार्थयोगान्तरपरस्परसंबंधः। तेन लोघवार्थमवमुक्तमत ए
 वैवं संबंधस्य रायवहिरण्यबाहु एव एव सेनानोरिति। यादिहिसि नानीपदं जातिनिष्ठं स्या
 तर्हि सामानाधिकरण्यमथेतदपि विशेषणस्वरूपं न च विशेषणानामपि कारकवत्पर
 स्परसंबंधो विशेष्यार्थोत्तरस्यानायत्नता नन्वत्र नतनुत्पत्ता विशेष्यस्वरूपस्य

विषयज्ञापारतं-यातोतेनहेरण्यबाहुरित्येतद्विशेष्येनविवक्षित्येतोसमानोपदंवा। एवं
 चदुभयोस्तुत्यतयास्यप्राधमन्येनैवादवतायोगविशेषहोतुर्भावादिति न च सन्निधिय
 स्प्राबल्याद्यतद्विषयं जुहाति इति तद्विते न शरद्रादवताप्रत्ययात्तद्वितावगतौ मंत्र
 लिंगस्यानवगमकवादुस्यैव सर्वत्रादवताचंयुक्ता सत्यामवेयनुभेददर्शवमुत्तर
 त्तेनबाधितं। नन्येवंद्राणामेवंभेदाप्रयत्नादुत्तरेनविरोधः। सत्येभोदाहिभेद
 वभेदकानिचमंत्रलिगावतानितेनयत्तसामान्येन्येनरूपं तदाप्रित्यतद्वितप्रव
 त्तिः। मंत्रस्यसमयेनांतरंगचाहृतस्यप्रदेयसंधनस्यैवादवतासंजं धस्यैवकेसु
 रद्रवत्तस्मान्मात्रवस्मिन्नरात्रादवतास्तद्विशेषेनयुक्तस्यागो ग्रहणानिचतावंति
 भवेति। अथवाद्विभ्यश्चकस्ययक्रम्यहिरण्यबाहवादीनांनुमादशाद्विरण्य
 बाहवेसेनान्येस्मादियवैयवैत्रिपदेषुद्विपदं द्विपदादवताभिधनंनुष्टोत्रिण
 गिरिचुरायेत्यतं। तस्माभ्योर्वागशीत्यास्वाहाकारविधनाञ्चतथोत्तरत्रापि वक्ष्ये
 हरिकेशभ्यश्चैकं चशब्दस्यन्वाचयत्तस्यनमोनुकषीणार्थतस्मिन्वास्वातंयेरो
 भयसंबंधार्थमभावात्। एवंचहुरिस्वामिनकल्पनयेवसंख्यापररांनन्वेकं स्मृति
 कात्यायनविरोधः। श्रुतोतावच्चुद्धोशेतानियज्विससेतानिताभयान्येकविं
 शतिर्दशेतानवतानानजुहोतीत्याद्यनेकयजुः समुदायमणसख्यासूत्रकारोपिषा

उश चैरक ह द्रव्यं सस्यैकर इत्युति ईशानुमुमः अत्यानिर्गोणित जायत द्रव्यवसा
 ध्य तासाकांक्षा रांमंत्रवाभावादि तिनैयदोयोविधिरेवात्रोपात्तं नोयः। सद्यैवं सभा
 वोयेतवीतेति पछराव व्युद् हनंविधत्ते साकांक्षैरपितद्विहृधा ज्ञातदेवता रूपमे
 दस्यमंत्रद्वारेण संपत्तिर्या ज्ञेनतेषामेव भेदमुक्तवानाततः पाठप्रसिद्धमंत्रानपरा
 यंसंख्यायुक्तोयथाप्राप्त एव न विवक्ष्यते संख्यांतरविधानसरोप्यतरावमाभत्याठ
 वगतसंख्यावच्छिन्नमंत्रैः कर्मयत्तावरणमिति यत्तु सत्रकारेण तदपि स्वसमपस
 र्थनाभिप्रायेण तत्सहितं नियताक्षराणां नियतपादानां संज्ञाविशेषसंबंधनं। द्रवता
 स्वरूपकथनं च न तातामंत्रावगतौ विनियोगो बधारपि त्रुशंशतेऽभेदवाकर्मणाभि
 न्नं। नहि अत्राप्युक्तं स्पष्टं पंक्तिरिक्तत्वेदिवो मत्स्यविनियोगे बाधितुं शक्यते मं
 त्रभेदं वा वारपितुं। जहामि सेदिमित्यादयो बहव हवणं प्रकाशना वा हत्यवचनाभा
 वोविशेषकर आकाक्षासम्भवेन यथापकाभावे च सार्वथां त्रुत्यचाता अहत्यवचनं
 चेदं कर्म परश्च शतरुद्रिय शब्दस्त-सा मानाधिकरणापाता यपि अहवैत्री शि
 तान्येत छतरुद्रियमिति शतरुद्रा देवता-अस्येति शतरुद्रा छरति तत्कर्मणि द्रव्यत्वा
 जेवो द्रवताभेदकृतरा एव भेदः सच मंत्रभेदत आतरावस्य मंत्रभेदायां व सो
 क्षीरायामेव भेदश्च वरां यपि अहवैत्री शि च शतान्ये व्याकसोक्षीरति एवंच कोऽ

५
 ५
 शस्त्रेकद्रादेवचान्द्रवयवनिवर्त्ययोगेषु वयवेक्ष्यपितस्यादवताचासएवोदश्योपा
 गत्यागिथेवं द्राघस्याघासुयादशोहोमेपिरुद्रोदेशेनैवत्यागः तथा असंख्योततोदिषु
 रुद्रेभ्य इति सर्वस्मिन् । ५ लिगसम्भवेयथा लिङ्गं न ववाच्यं एकस्मिन्पादे लिङ्गसम्भ
 वेपादोत्तरेषु तद्युक्ततथा कथं तोदेवत्याग इति सर्वस्मिन् अपि मंत्रं तं तं सिति पदमा
 त्रेमपि तद्वयवभेदं यत्र विनियुज्यते तत्र तोदेवतामावतिन देवतांतराशंका एवं च य
 मंत्रे यावंतो वयवास्तत्र तावत्तु चः स्त देवतत्याग अवर्त्तनीयः । मध्ययजुः पृथ
 यथा लिङ्गमिति सिद्धं । ति पृथुदङ्गमस्तस्य ध्वयेना संततं जुह्याद्भ्यां एव कर्क
 हरिष्यामि मत्तमेतोदिहोदितं ताविकं पिटभते सुश्रुत्यासा य प्रकाशितं । समाख्यातं
 तेनोक्ता देवताभेद उच्यते । देवतास्याष्टं तद्राः अस्मिन् कर्मण्यतः कथं । इत्येतदेवता
 भेदा मारुता घपि संभवाता अवयवेन मंत्रं च क मपि यतोयतो भवेताव्यं यन्मंत्रं
 एतं निराकांक्ष चत घतः नाकांक्षा परांते घां लौकिकैः स्यात्तु च न घाभ्यामो
 कनवापादे साकल्येनात्र जायते क्रियमाणा क्रियावापि नाकांक्षा परां हमा या
 वंतितेन वाक्यानि यस्मानि मंत्रजैः यदि । देवता अपि तावत्प्रागास्तसाधनास्त
 था सर्वं हारं व्यापि च अंतर्गतं या यदुच्यते तवाच्यं सर्वं मंत्रं सौ व्यास ज्येवं प्रवर्त्तते ।
 परि समाप्य दत्तो स्यात्साकांक्षपि कथं च न पादेपि देवता कर्त्तितदिहास्ति न लेशतः

राम

५

योऽशाद्यानिमध्येचचारिशंशतद्वयं। पंचव्याहृतयः सप्तद्रोणेस्परपरेदशा। अवतानास्त
 तोत्पानियज्ञं प्रिनम इत्यपिगवंस्फर्मंत्रमेदेनदेवतालिं वतातिगमेदतः। एकाशीति शतेद्वच
 यागासुहृणामपि। वाध्यात्रितयमाधेवेनवाच्यंश्रुतिवाधितंरुद्रस्वेवसपथेयंरुद्रेत्या
 दःप्रतीयते। इत्यावहीतिवाहून्याभीषणोयज्ञकारकः। तेनभीषामिधेधार्थतद्यैरुद्र
 तेभ्यःशंमानइत्यनयोः संतिचतुर्दशवचंस्पष्टि। तेषांदिदवतानिछे शेषाणिप्रार्थयनिवत्र।
 तुक्ताकात्पाद्यनेनातस्तस्यैकरुद्र। दवता। नमोसुतुद्रह्येसुस्पष्टमेकैकमंत्रतावरुद्र
 वताहमासोसुभ्रांवरुभावनः। तद्यैरेनोत्रेणोतेपोन्यतेशयतोयतः। नमस्कारादिना
 तेनप्रत्येकमेकवाच्यते। ननुचतुर्दशैवोत्ताश्रुतितोनउद्योदशप्रतीयंतेकथंतस्यान्मा
 नोदेविनियोगधीःतुव्यतेप्रार्थनाप्रायश्चित्तंस्त्रुतिमुन्नतुतेननोगणयतेसुत्यासंपत्तिप
 रथा। तावन्मात्रंरुद्रोतंनुकीरसंख्याततो न तत्रध्यायोनाक्तितस्तत्रात्यरिसंख्यानिरूपणा
 तनचेवमेकयागवात्पागेवप्रसज्येतोनवाच्यत्रत्यदिवत्संप्राजापत्यवदिष्यते। न
 न्यर्कंदेवतायाः स्यामंत्रमेददयापिचाद्रुयो-सर्गेणोयोगोऽत्रसंतत्यात्तेनमेदतः। यागा
 नात्पागमेदोपिसप्तस्वप्नेवमेवसु। --मेत्रंजवधुकाभिर्वैजतिलानां विकल्पने। तदेतद्यु
 तियुक्तं स्यात्तस्मात्तदपिपुन्यते। तथायुक्तंयपिअहवे त्रीन्तावशतानीति संख्या
 योगोत्रभवतीतिसत्यंभवतिनासौ कर्मरूपपरानवसंप्रत्यर्थमन्यरेणकर्मस्वरूपंमेदि

६

6

चंशक्मातमाभ्रमाहतेषुससदसंयत्याससक्तकर्माणिमावाभ्रद्विसंपत्तौष्टं दोहारागंधं
 दसांभेदकचासंपत्तिहविनापिवाक्वेवस्वमात्रंभेदोपाधिकंगहीचासंबंधितिभेदमात्रेय
 संबधतेनतेनस्वरूपभेदोवक्तुंशक्ते। एतेनापतवीतेतिवदनमिधयकस्यापिविनिधो
 गासामर्थ्यंभविष्यतीतितदुक्तं। वेद्यम्यातानहितत्रकर्मभेदरुकाभवेदकर्मसकलेन
 मंत्रेणादिगवस्थितंक्रियतेतरावमंत्रोतराभावान्नमध्येप्रणावः। एतेनदिष्टोमात्रपादि
 शोनुक्रमस्यत्यादिनिराकृतं॥ अनुवाकंतेस्याहाकारो नानुमात्रो आदितो ध्ययामार
 भ्यानुवाकत्रयातखाहाकारं क्रियातनानुमात्रेजुक्तं॥ पंचोतेवन्नाभिमात्रो। नाभिमात्रेजुक्त
 दत्राप्यादित-आरव्यपावदुवाकपंचकं संवतंतदुते स्याहाकारं उर्याता॥ प्राक्प्रत्य
 वरोहभ्येमुखमात्रेनमोसुरदेभ्यश्चिप्रत्यवरोहस्ततोवीकनंतोपः स्याहाकारोवतानां
 तेकतेव्यः। मुखमात्रेजुक्तं। प्रथमः स्याहाकारोवीकृतहभ्यः प्राक्सल्यपादितोक्त॥ प्र
 तिलोमं प्रत्यवरोहाननुहोतिप्रमाणेप्युनमोस्वितिप्रतिमंत्रं प्रत्यवरोहान्नमात्यादि
 कान्प्रतिलोमंमुखदध्वेनाभिदाघ्रजानुदध्वचकुहातिहवनेप्रास्पतिचाबाले। अर्धोप
 स्मीर्धकावेत। अत्रालौरमहेद्वारणाभावासेचनेचतस्यसामर्थ्याभावादकेपस्य
 मवस्यादपासनंचतस्यैवानचसुवकार्यैरुतभवेति। कठिनद्रव्यविषयचातद्रवद्र
 व्येहि व्याप्रियतेसुवस्तस्मादर्थलोपादप्रवृत्तिःतिअयंचदर्विहामचनुहोति। सं

राम
६

लग्नचाक्षुषगिप्रितो न भिन्न संस्कारता। परंतं चोत्पत्तिचां भा सर्व धर्मैर्वागिरस्य कृतेनाय्यचा
 धनवृत्तौ पवेशनप्रसाधनपरिस्तरणमात्रासादनग्रहणप्रोक्षणाक्षुजिनाशनं
 ननु यविप्रमोकविवेकीकरणाश्रयणाभिमर्शनोद्यासनफलौकरणापेयरोक्षणेतेविदः
 खननाक्षतरपरिग्रहादिपात्रसंमार्जनपत्नौसहनधुवाचनुग्रोहणध्वबर्हेप्रोक्षणाप्र
 स्तरार्पणहारणाप्रस्तरग्रहणाक्षपस्पश्यस्यसमिचिरसनाक्षीयस्यजुद्धुवीसादन
 गावधुकामिधारप्राणादानोसादनालंभमात्मा लंभनोपवाजनयवीधारसंमार्जजल
 त्तराधारसुचासकृद्दृष्टेनचत्रर्जहीताभ्यामाज्यभागोअर्घ्यस्यतुपस्तारावदानहो
 माप्रत्यवागहापवित्रेप्रतियत्तिःसंमार्ग्यपरिध्वंजनंप्रस्तरंजनंकारणग्रहणंप्रहो
 पानिरोक्षणांरणाप्रासनंपरिधिप्रक्षेपोविश्वेभ्योदावभ्यःसंस्त्रवाखद्यालंभःसमिष्टप
 जुर्वातायजुर्वातायेदिव्यायनभासेवसेवर्हेप्रणीताविमोक्षयस्यपात्रंविष्णुक्रमाइ
 तिक्रमोदशेनमात्रंनयदर्थपरिसंख्यानंस्फोटकपहारादीनांमध्यस्थानामत्रसंभवात्।
 ननुसक्तुप्रकृतिद्वीनाकरंभौ॥तत्रचात्रपानिवयवान्दवातानीषदिवोपतप्येति।कलो
 करणंसम्यक्अपरांचनश्रपतोनात्रापिसक्तुचात्रवमात्रमेवयुक्तंनैततानहितत्रस
 क्तकंश्रयंतेयवमयोभवतइतिवचनादतएवात्रसक्तुशब्दोलौकिकान्धर्मानाद्विपत्ति
 तेनतद्वर्णयणात्प्राग्ध्वंकंडनंभवत्येववौहिकंडनवत्तथालोकेदृष्टंवात्॥

७
 चित्तं परिधिचत्तरीदक्षिणानिकलेद्रिक्तचाश्मन्तुहोमित्यदेरधिवित्तमग्निमुदके
 नसर्वतःसिंचयत्तरीदक्षिणपक्षात्मसंध्योरपरसंधिदोक्षिणानिकक्षेत्रादिपायाणां
 निधायतदुपध्यायंभरीयः॥परिषेकोश्मन्तुहोमिति मंत्रेण॥अश्मंस्तेक्ष्णदित्य
 द्रोउभंक्ष्णचामपितकुर्यात्पादयसर्वतःप्रादक्षिणेन परिधिचत्तरीदक्षिणानिकक्षेत्रात्म
 श्मनतुमग्निश्मस्तेक्ष्णदिति कुंभं निधाय मपितकुर्यात्पुनरादाय पुनरदेरध्व
 श्मन्तुर्जमिति परिषेकादि॥एवंद्विरपरां एवमेव परिषेकाद्यपरं द्विः कुर्यादश्मनिउं
 भनिधायनांतं॥तावत्यतिपर्येति॥विश्वपुनःपरिष्क्रमेव प्रातिलोप्येन॥अस्पृश्वानिकक्ष
 दितरथावतिःपरिभाषिकीभवत्येव॥पुनः॥उभेद्रिक्तवादक्षिणस्यांवदिश्रोणोप्रा
 दिष्टुब्धक्षिणास्पृति यं द्विष्म इति कुंभमध्ये पायाणां क्ष्वा दक्षिणास्यांवदिश्रोणो
 प्राप्नुवोवस्थितादक्षिणास्पृदिशि साद्रि कुंभं निक्षिप्य तयं द्विष्म इति॥अभिनेमे
 तवेक्ष्वायाता अभिनेतस्मिन्नेतवै इति वैक्ष्वात्प्रतिप्रस्थातारं सधनुकारि वात्ये
 व्यत धर्युगायचुप्रेयः प्रतिप्रस्थातुः प्रधानवाभ्युदन गधर्यैरितिकर्कस्तनि
 रा कृतौ प्राक्षणीप्रेयो इदमिदानीं चित्यते॥यदिदं मेदनं त कुंभस्यायाया रास्पृवात
 क्रत्राणोवपक्षः॥उं मे मेदनं सामर्थ्याता कुंभस्यैवामेदनेमेदनं प्राथ्यते कुरु
 तत्राहिसमर्थं मेदनं पायाणो वस्य संभवरावनातिकठिनधाता ननु कुंभे पितृ

राम
 ७

व्यसतिमदुवानिश्चितं भेदनं। सत्यं तस्य मुपाके काठिन्यं संभवे भवेदभेदोपिकर्तुं च
 शक्यते तस्माद्भेदः। तस्मात्तुं भवेदभेदनमुच्यते॥ अश्मनि वा र्थं वा दाता अश्मनि
 पाषाणाणां वेदने सामर्थ्यादर्थं वा दातुं न हरिः कोपि तुं नोपदाहरे प्रक्षिप्येते तदा
 न भिद्यत इति कदापि संभाव्यातो कियुन रश्ममध्यास्थोपेन तस्यैव निधायो भेदेन नि
 मिर्तं स्याते तेनाश्मनरा वा भेद संभवात्तद्विषयमेवेदं भेदनमुच्यमानं चरितार्थं स्यात्
 अर्थं वा दोषं वेदने निर्वृतं यदोद्येव सवसमिद्यते। यतः शुगच्छति यं धृष्ट्या त्रियदं
 तर्गता मुक्ता तस्यैव भेदनश्चो न्यत्र गमनं भवति। इदानीं श्रुचो निगीमनमुच्य
 मानं भेदनात्कालं पाषाणादेव संभवति तस्मिन्हीत स्यात् अवस्थानात्। अश्मिन्नेह
 दिति निदधति तदश्मनि तु धं दधतीति। ननु नेवे मुकयेन दृदि होच्यतो सत्यं उत्तरे
 रोकवाक्मचो सेवात्र श्रुमा अथ तमश्मानमुदहरणो वधायेतां दिशो हरं त्ये वा विनि
 रूतीदिङ्ग सत्यामेव तद्विशिशुचं दधतीति तनाश्मनो दक्षिणा हरणो न श्रुचो हराणा
 कपलुदेव श्रुगिहोक्ता तस्मादर्थं वा दसामर्थ्यादपि अश्मनरा वभेदं मुच्यते॥ वाच्यं चाद्या
 द्य। अनिष्यन्नेहि भेदनं वचनमहोत न निष्यन्ते तुं भस्म हिद्रव्या तसं सार्शमात्रो देवन
 सिध्यत्येव भेदः अश्मनि तु धनं तरप्रयत्नसाधरत्वापक्षेते क्रियातरं शब्दप्रति
 र्त्। कठिनोपि भिद्यत रावायसेन तदर्थं युक्तं नेरां प्रतिप्रस्थानुलोकेपि लेशसिद्धि

कंकर्ममुखरबुमसिद्धमन्योगोरास्तोगहीवाकरातितनप्रेरितोवातद्वदिहापिप्रतिप्रस्था
 त्रेवेदंयुज्यतेप्रेषस्वप्निमेदुनार्थोध्वोरव॥ अनयस्यमेत्योदध्रुष्टिनात्मनउपरिप्रा
 पणंतेजपतीमामरति ततोदक्षिरादिशोनयेहमाणा आगत्यभूमाववस्थितोदक्षिरा
 श्रोरात्मनतुपरिप्रलंबंवाहंनिधय्यागुल्यग्रेयत्रात्मानं प्रोत्तितत्रालभ्येमा मरतिज
 पतियजमातः॥ नन्वनयेहामत्येतिनिरसनकडंरनयेहगमनानंतरमेवेदंकर्तव्ये
 मुच्यते। तच्चाग्नीधः परियेकप्रतिपत्तिचादशनिरसस्यनैतत। परियेकमात्रेहित
 कर्तव्यश्चश्रवणातानवप्रतिपत्तिमात्रमिदंमिन्नकमोचश्रवणातशतसुद्वियेराचाभि
 श्वशमपिचाथास्येतेनमुचंयाभानममहतीतिशतरुद्वियेराचाद्रिश्वशमपिवा
 शुचमस्यवायमानमपहत्येतिचाशतरुद्वियेरापिसमानकर्तव्यश्चश्रवणातयचनापहामा
 त्यतितद्वहनांतत्रगमनात्प्रत्यागमनमपितावतामेवति। तेनसमाख्यायाध्वर्योनिरेसना
 यगमनेसति। ब्राह्मयजमानयोरपिसाक्षिचेतावतामेवप्रत्यागमनेसंभवत्येवपज
 मानस्यप्रत्यागमनेमभिमश्यजयनमितिअतरवश्रुतिःअथतमश्मानमुदहरणो
 वध्वयैतांदिशहंतीत्यप्रतीक्षमावतीतिचवहुचयोगिनीपद्यपिकर्त्तराकर्तविशे
 योनोक्तस्तथापितथैवितद्यजमानोवाचमेवधेनुंक्रूरतरतिस्पष्टंयजमानकर्तव्यं
 चमस्पृशुविशेषानुक्तावधयो॥ मंडूकावकावेतसशाखावरोबध्ववकधीतोमंत्रक

व्यवसमुद्रस्यवेतिप्रतिसंज्ञं। एतच्चयं। वरुणवधमवकर्षति समुद्रस्यवेतिप्रतिसंज्ञं क
 र्त्तुं नत्रयं दक्षिणार्द्धं प्राञ्चमपरार्द्धं दक्षिणोपना॥ यत्तु पुच्छानिवाभ्यात्ममग्निपाव
 करोचियेतिरामिर्मन्त्रं प्रतिमन्त्रं यत्तु पुच्छानिविकर्षेनायत्तु चपुच्छं चति यत्तु पुच्छानोतिवा
 म्भार्थमाभ्युच्छस्योते॥ अंत्यमुत्तरांनुत्तरांनुत्तरंयत्तुपञ्चादिकर्षेऽतीयेनमन्त्रेणा॥
 वरुणमुक्तेरुक्ताचित्यमालम्बति कृत्स्नकृत्स्नसामगायतिवेणुमुक्ताप्रक्षिप्त्वा धर्म्युष्मि
 त्मालम्बसामानिगायति कृत्स्निकारपर्वानान्योधयोर्गादितिवनादधर्म्युः। अत्रेवगान
 स्पविधनासमाख्यानमथा धर्मवमितिकर्कः॥ तत्तुनावधार्यतसामावेदेषिविधनान्कि
 मनेनविचारेणसमाख्यानाद्धिधनाधर्म्योः। एवसामगानंयदिसमाख्यात्प्राप्तिः स्यात्त
 स्पात्तर्हि समाख्यांतरमितितत्परंप्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्तेनोहसमारव्यपापद
 धर्धन्यस्यप्राप्तंप्रतिषिद्धेतेनान्यद्व्यधर्म्योश्चसमारव्ययेवप्राप्यते॥ युरस्ताहापत्रं
 ति कृत्स्नकृत्स्नेति॥ दक्षिणपक्षेऽथतरं॥ उत्तरेवत॥ अनात्मनिवामदेव्यं॥ पुच्छेयज्ञा
 यज्ञियं। गायतीति सर्वत्रानुबंगः॥ दक्षिणोर्गिकक्षेत्रज्ञापति हृदयंनिकक्षेत्रज्ञात्मसंघो
 यश्चिमप्रेदेशः॥ अग्न्यच्छदःशदःसेत्पाहाहोतारंशंसनेषेययति॥ अथवसथ्येविमय
 वाचियंचगृहीतेहिरण्यशकलान्यास्पृशतिचंच। अथवसथ्येहनिवाचोविमयचंचगृ
 हीतंगृहीचातंत्रयंचहिरण्यशकलानप्राक्षिप्त्वा॥ दधिमधुधतंपात्रादसमासियंस्थाप्या

वामहामुख्यं त्रुशमुखिबोपरिविपुलमुख्यस्थायं वाया-यां वासिचैतत्परिक्रशमुखिनिध
 य॥ तुभयमादायचित्पारोहणीनमस्तस्मिन्। तुभयंपचगहीतं पात्रीचादायमस्तस्मिन्चित्प
 मारोहेत॥ स्वयमानस्मायांपचगहीतजुहोतिनामिवद्धिरण्यदर्शनं चास्वयमाचस्मपानाभि
 वदकूस्मयांपचगहीतजुह्यान्तर्घदे। वदित्वेभिर्मंत्रेनचहिरण्यमत्रयस्येतदर्शनं नहं हिर
 रायं निधयनव्याघारयेतामध्वक्षि संहिरण्यशकलेरेवतं कार्येति त्रैनापां पथ्यस्तत्रहि
 ररायं व्याघारयति प्रास्ता एवेहभवंति। नचैवं हिरण्यदर्शननिषेधं ननिधनंतिषिष्यते
 प्रायतेचतनामिवदित्यति। दशाता नैतत्। अतिदुशोहितत्रप्रासंधर्मं जातं विनियुंतेना
 प्रासंनचहिरण्यदर्शनं तत्रास्ति विहितं येनातिदुशोति प्राययेतामयां। माभस्वत्तुति
 विहितं तथापि सूत्रकारेणोतद्व्याप्रापितं यत्रादवातिदिष्टं भविष्यति तेनास्त्रुनिधनं
 मानं माभदर्शनमिति एतदपि नाप्रास्ता एवेत्येवकारेणाततो न्यत्रस्थितं निषेधति। ते
 नहिरण्यदर्शनं निधनाभावादवादर्शनं ॥ समासिरूकुशैः। प्राक्षतिमपीश्विकं
 वाघेनचयोदवाइति। येदवाइति द्वाभ्यां संज्ञाभ्यां पात्रीसंभूते दीव्यमदिभिः। कुशैरणिं
 सर्वं रूप्रोक्षतिपरिश्रितं तद्वाघतोपि॥ प्राणादादृष्टावरोहति। अनेन मंत्रेणात्रे
 न्वेरुत्तरतितीर्थेनेवा॥ एवमारोहणावरोहणमतः परमारोहणं मन्यो-अवरोहणं च
 वमेवमंत्रवक्तृर्त्यं चोदितं येन केनचित्ताकर्तृविशेषा संबंधात्तुयसंज्ञातं च

वज्र्योऽसदनं यथोक्तं। तु यः स समासा नंतरं प्ररं प्रवज्योऽसादनं यथोक्तं कर्तव्यं॥ अथोपरि
 प्यदवा। अग्नौ वेवपारिष्य। दवा त कर्तव्यं परिष्याद जला लावतं स्थलं॥ स्वयमा र स्यात्
 यं प्रथमं नाभि स्थाने स्वयमा र स्मा संलग्नं प्रवृत्तं जनीयं मे दध्यात्॥ यं च गृहीतं जुहोत्यग्नि
 स्तिग्मेनेत्यचा शा ला धार्ये जुहोति॥ योऽश गृहीता द्धं मनुवाक शेषे रा योऽश गृहीतं गृही
 चा त स्या द्धं मनुवाक शेषे रा नु हुयात्। पश्मे त्यादि प्रा त्यर्थं पर्वत्र स क गृह रां॥ चेक्षुयः
 पिते य पर मनु वाके ना अ परं योऽश गृहीता द्धं च क्षुयः पिते सु वाके न नु हुयात्॥ श्री
 द्रो दुंबरी धो ता स्ति स्रु नु देन त्या द ध्म ति प्रत्य चं॥ अ द्रो स्ति स्रः समिध न्न दुंबरु देन मित्या
 द ध्मा ता य वीं स वीं रा त्रि व ते नि म ग्रा स्ता भवे युः प्रत्य चं वा ध्म नं॥ अग्नि प्र रा पति॥ प्रा
 कृतो नु व त्प र्थे वि शे ष वि ध नार्थ चा न वा दः॥ प्रेष्प त्क घ छे ध्म मुप य छेष्म नो र ग्न
 ये प्र ह्नि य मा रा या नु व ध्म नो॥ इ क स्या द्वा र द हि व स न प्र ति रथं ज पति। ए ते प्रे ष्याः स्वं
 उशः प्र यो क्त व्याः प्रे ष्य भो द न भे दा त प्र थ मे न प्र ति प्रे ष्या ता प्र था त वि रो धे न्य व च ना
 त॥ न स्व य मा ल म न॥ प्रं प्प रां सं भ व ति न च ति क षे न अ स्ति वा ग्नि नि ध न ना त्या ग धा र्पा
 व्या यो रो श्मा य ध्म नं जु हो ति अ त ए व प्र स्था नु र त्र क र्ठ वं सि द्ध व क्तु वो व्य ते शु त्या श्री
 इ क स्या द्वा नु द हो ति त स्मा द ध र्यु र वा प्रे षे॥ त्रि रु क्त या मु घ म्पो दु वे ति वि लं ग छं ति
 यं च दि श इ ति त्रि रु क्ता यां हा ना प्र थ मा या म् चि नु इ वे ति नु ध म्पा ग्नि नं यं च दि श इ ति

विसंगच्छयुः। ननु त्रिरुक्तायामिति नवरूपं प्राकृतप्रणयचेन प्राप्तचातवक्तव्यं वा मोक्ष
 कर्त्रन्यचेन मंत्रयोगविधानेन प्रणयना न्यवमिति सामान्यधर्मयोगेन पूर्वमवावधय्य
 ताधर्मग्रहणोनचान्यधर्मपरिसंख्यायतेतेना न्यप्राप्तरापादनिरुक्तिः॥ अग्नीध्रदशाद
 क्षिरां यव्यासहितं यश्मश्मानमुपदधमतिविमानइति॥ अग्नीध्रदक्षिणादक्षिरास्यास
 मार्गे यव्यासंलग्रमुत्तरतः अश्मानं यश्मि विमानरत्नयदधमतिविमिविवस्वं॥ न
 नित्योसादनसदस्ताहसौनभवतः॥ निधायै नमतिकां मंतींद्रविश्वारतिधयेतिसुयु
 प्तं कृवाश्मानं यश्मि रंद्रविश्वारतिचित्यं पतिगच्छंति॥ गच्छतीति वक्तव्ये प्रति क्रामंती
 ल्पतेतथासंनिकृष्टगत्यातिक्रमणमणमस्पस्यात् अतएवश्रुतिरथनुपातियं
 तीति॥ क्रमधमग्निनेतिचित्यमारोहंति॥ आरोहंतीतिवचनाद्वृत्तादीनां सर्वेषामपि
 मंत्रः॥ अधर्योश्चप्रत्यास्मानात्पूर्वमंत्रनिवृत्तिः॥ ननु प्रकांतविषयमिदं मंत्रविधानं
 तेन तत्रचरितार्थचात्पारिभाषिकं तुल्यबलमपि विशेषविषयमित्यधर्योर्नमप्रत्येव
 प्राप्नोतीति॥ सत्यं स्यादेवं यदि क्रमेण केकस्य मंत्रविधयकं स्यादिदं तु बहुवचनविशेषरू
 पचाद्युगयदेवबहुविषयकीकरोति न च सधर्युव्यतिरेकेणपि बहुवचनं चरितार्थमि
 तन्नहिनियतमेव बहुवचनं येन विनाथाधर्युवरितार्थं भवेत्॥ तत्रुचिचमारभ्यरक्षया
 वादिकेकेस्मिन्निविशेतेततथायत्रविशेषसंबंधो न संभवतितत्रप्रथमप्रतीनत्रिचेन

चरितार्थं चात्रोत्तरमपेक्षते यत्रनु प्रकृतं किं विदस्ति विशेषकं तत्रेतेन समानाधिकृतं विशेषे
 ष्वेव स्थाप्यता तदत्रयावंतः प्रकृतार्थो अर्थो अर्थो हि सा अतन्निविष्ट संख्या समानाधिकृत
 मित्यारोहंतीत्यनेनैव तद्वाध्यताननु प्रतिप्रस्थात्रादेव चरितार्थं चासावकाशेन वाध्यमु
 क्तः। न चैनेकोरोहता विषयवेन सावकाशं तदेव रदं चुराक संख्या विषयो कृतमिति नो स
 हतेत अनेन निवशिञ्जं तस्मादध्याय विविधनात् सर्वं मंत्रनिवृत्तिः॥ स्वयमारस्मा माध्य
 गिंधारयनश्रुत्व साययसा मि जुहोति क स या हो हनेन स्वयमारस्या मवसि च न ह्यो
 या सा सेति। प्रतिप्रस्थात्रा धारयनगिं स्वयमारस्मा या तु पर्य दूरे स्वयमारस्मा मेवावसिं
 व नु जुहोति श्रुत्व सायाः कृष्णाया गोः ययसा जुहोति नैदो हनेनाग्नि सत्तु पि चान हो व्या
 सेति मंत्रेण अयमपि जुहोति वदिश्र्या यो र्म मा स प्रकृति चा तदो येव कर्त्तव्या तथा च अ
 त्तिममि तोटः सकरणो तदेयं प्रमारायामहावे दर्भि न चातमानादि सर्वे प्राप्नोति। ख न न
 स्पत्रु विरो धं धो य राव॥ ननु मान पूर्वपरिग्रहादिसंमर्शनांतं महावदौ कृतं तदंतर्गतं वा
 दस्या अपि प्रसंगा सर्वतस्मिन्मा वति न पुनः कर्त्तव्यं। ननु मानांतरं त कथं मानो मरंत
 कथं मानांतरं साध्यमुपकारं करिष्यति। ननु न उर्या घद्य लीयाः पूर्व प्रमारां स्यात् इदं
 मेवुत्र प्रसंगसिद्धिर्कथं न हतस्तंत्रमध्ये त्यंतंत्रपाताः पशु पुरोडाशतंत्रवत्। अपि
 च। यदि विरुद्ध धर्मो न स्या कार्य सिद्धिस्तर्हि एकादशे संख्ये रनुपकारत्वं चोपकृ

तेद्योग्यध्वनस्पद्यवप्रयाजानां प्राप्तिः स्यातोऽथ तत्र राकादशसंख्यायासिद्ध्याप्यदायं
 च संख्यासिद्धिद्वारेण साध्यते तदा भवत्येव समानार्थं अथ क्रियायास्तिरोभावात्तथं तदा
 श्रितसंख्योपकारः नेतदवातराद्वर्वाणां तनैव क्रमेणावस्थिते सदाश्रिततदुपकारसंबंधः
 मुलभः प्राक्कुरमप्यदायामिनिर्वृत्ताः ननु क्रियाया अमर्त्तं वा सर्वसंभवा अत्रनुपरिग्रह
 केन किमभिधीयते अकारविशेष संकल्योवा मानसा न ताव संकल्पस्तत्र मंत्रायोगात् आ
 कारविशेषच पर्वोकारादस्पका स्पविरुद्ध वा कथं तनं सिद्धिः न चाप्याकारप्रसंगसि
 द्धिर्न हितनिवृत्तिपूर्विका महत् आकारस्पसिद्धिर्नातरो यकातस्मात्परिग्रहादिभेद
 वज्यायानननु इयत्ताविशिष्टप्रादुराभात्र स्यात्सौयकराणां परिग्रहः तच्च हस्तस्य
 शोनादिनानियमेन सिद्धं तानि नियमितं स्पष्टेनेति करणा व्यापारस्यैव विशेषयो
 गोवेद्यर्थप्रसंगाच्चीति न स्पष्टनियमोयस्या क्रियाया मुचितः सवहतसाध्यालखा
 क्रियोच्यते ततश्च स्पष्टनले स्वाभिर्वदियथासं दशपरिग्रहो योदितकृतं भवति
 अतश्च महावधो परिग्रहीत स्पवदिवा विशेषात्सर्कस्यापितदंतर्गतचेनास्यापि
 वदित्वमिति यदर्थो रखादि क्रियते तस्या न्येनैव सिद्धवान्भवेदपूर्वनिर्वृत्तसंस्कार
 रः ननु यदिदमियत्तोवच्छिन्नमानसोकराणां परिग्रहणं तस्या गेव सिद्धं न हि सावधि
 कमाने क्रियमाणमियत्तत्पतिरेकेया सिद्धतिः नुक्तं च ॥ तत व्यासमात्रीयश्चा

स्यादित्याहुर्नित्यादिना। न न्वतएवास्माभिरेवं परिग्रहतुं येन परिग्रहमतिधमेदं प्र
 येते। ननु सूत्रकारेण कर्तव्यमेवमभिहितं ज्यंगुलत्वात्तं व्याममात्रौ यश्चादित्यादिना। ननु
 रवातामिति साहचर्यात्तसंभवसमय एतस्यापि विधनेमविष्यतिनैतन्नघपारग
 होतेदेशेन वच्छिन्नेच परिग्रहसंस्कारजातं यदि जातं वाच्यसकल योगिकत्रैश्वर्यत
 इत्यर्थान्मानं कर्तव्यमवकृतं। अथ तएव विकृतावयवयो र्गार्थे संवयजुषः प्राप्तिश्च मे
 वान्स्वते। दीक्षारा मुत्रमेहनि। वध्निमानमिति। सोवेधंतात्परिदे शत्पु क्रमां प्रा
 ची। वदिविमिमीतरत्यादिना परिमारा संख्याविशेषं विधाय च य प्राप्तमानसम
 नुवदति। सूत्रकारापि योर्वीक्रियाप्रचर्यावधिं विमिमीतरत्यामिधाय य व्यामाय
 म्य स्फादिक शतीति वदति तेन जाय। तप्राकृताप्राकृतावयी यत्र वा छदः पूर्व सिद्धो मा
 नतएव न च कर्तृकारके विधनात्। करणार्थं भविष्यति। अतश्च बहिर्गच्छतः पुरी
 यस्यानेन निवारणं क्रियतरति तु द्विरुपचमेव न विष्यति। परिग्रहशब्दार्थे स्यात्सत्यमा
 हायं पुरीय यदेकदाचि संभविष्यति। ज्यंगुलपक्षे च संभव एवान च स्फाप्रहारस्य
 दृशी श क्रियेत्युरीय बहिर्गमनमाशंसते संवयजुर्हरणान च परिग्रहोत्तरका
 लं। लखानिष्पन्नौ पुरीय निर्गमनाशंका खननं च बहिर्गमनाशी मव क्रियते। ना
 पि नोधिः परिग्रहः। एवं तर्हि किमत्र परिशब्देनोच्यते याली मिति व म॥ साहि स्फ

साध्यायां सुलेचविनापि खननं सिध्यति। स्फुटावतथा मर्यादापिमर्यादोक्तेभ्यः प्रादेश
 खननादिक्रियमारां वदिप्रमारां सुशकं स्यात् एवं च परिग्रहादिर्महत्त्वनंतर्भावान्
 तैव सुचाततस्मात् सर्वे खननव्यतिरिक्तं कर्तव्यं। तत्रायं पदार्थो दृशा। अग्न्यन्वाधा
 नां। शाखाच्छेदवगहनं। वसोपखननं। प्रणीतापगिस्त रणापात्रासादनं प्रोक्ष
 णं ऊकटाहननं। आग्नेनिवापः वस्त्रं धोदाहाधिअवरां वदिमानादिनखननं स्फोष
 मनं। रभद्वयवर्हिरासादनं सुवजुहदाहनधुवासंमार्गः। पत्नीसहनमाज्येष्टासना
 वेक्षणात्प्रादृशावुवाचवर्गह रानि। रधमवदुवर्हिप्रोक्षणादिआत्मात्मनः
 दाहनासादनं चावं सरोपवाजनं पक्षोद्योरोग्निसंमार्गः स्थाव्याः सकृद्दृष्टेन जु
 क्तिष्ठत प्रायस्वाहत्फत्तराधाराः। चतुर्गृहीताच्यामाज्यभागावग्नये स्वाहत्यादि
 दाहनतुपस्तारादिचतुस्वर्तननक्षोधासेति। पवित्रप्रतिपत्तिरग्निसंमार्गो ह्य
 हनमभ्युत्पयपरिजनात्मनः प्रस्तारदीनविधतीत्यायनप्रस्तारं जनरणाग्रहणाप्र
 स्तरप्रक्षेपक्षेपचराप्रक्षेपात्मात्मनः परिधिप्रक्षेपसंस्वाहृतथोविश्वेभ्योदवभ्याः
 सुद्धिधनं। वधालंभोवेदयोः क्रविमोकोवातायसमिष्टयजुर्वर्हिविध्यायनमसे
 प्रणीताविमोक्तः। यस्मिंथावं विमुक्तमारति नन्वन्वाधानं ऊतोत्रये नोव्यतेभ्य
 न्वधनानिकृतवासा मनभवंतीति। ननु सेमिततनां यं सोमो ग्नि संनि योजन

राम
 १२

सोमसंयोगात्तानन्वग्निसंयुक्तमपिसोमसंयुक्तमवाग्नेः सोभागचताकोनामाकेनेति
प्रनाद्याभवत्येव सोमायकारकं अंगचग्नेरेवतस्येवसाह दुयकारकसंयोगात्ता अत्रे
यसर्वाग्निः संस्कृतः स एषो चरुद्रोदवतेत्ययं कर्म्यतस्मात्तदन्तं ॐ समभरन्निति ।
तथाशिर एतद्यज्ञास्यपदुग्निः प्राणाः पयः शीर्षंस्तत्प्राणां दुध्मतीति स एषो चावेत्या
नशोदवतातस्मात्तद्विर्जुहोतीति । अथैनमेतद्भूय एवाग्नीगान्तिरिति । तत्रतत्राग्निसं
योगश्चवरातनचाग्निसंयोगेनसाहा सोमसंयोगेन चयनक्षरोरातिवक्तव्यमग्ने
रयोष्यचान्नित्पदर्शनसंभवाच्च । नचाग्नेरघाथाहवनीयचयेनतत्रदेवतापरिग्र
हश्चाशंकोततद्विसर्गाहं यत्प्रातर्त्यतत्तरं भविष्यति । तस्माच्चयनयोग्याहवनीय
चसंयादनार्थं च जुहोतीतीति । ततः प्रागनाहवनीयचात्रतत्राग्निसोमार्थं देवतापरि
ग्रहणमिति प्रवर्तते । एवाग्न्याचाधमनं न चैवमासा मा गचात । दाणेन भवितव्यं । स
त्पंभवेदेवं यदि तत्र विर्गतं तत्स्याद्विजामभेदेतत्कृतपानस्यासि द्युत्येतदर्थी व्यानतिरि
त्तिनभवितव्यं यथाग्नेन यथाव्रतग्रहणस्योत्तरस्य कर्मागवेतिन यथाग्न्या
नंतद्वेरापि प्राप्तिराशं क्यते यद्यपि तथापि तत्र सत्यवदनसंभवे विनव्रतग्रहणा
नुष्ठा नं कर्तव्यं कृतमस्तीति तेनोत्तरत्र क्रियते सति शिष्ये चेनात्र त्रुतत्प्रातर्देववारित
मिति नव्रतग्रहणं प्रवर्तते । यदाश्च यंचतन्निषिद्धं स एवात्र स्वामीत्यभोदनप्रसं

गमि धर्मेन तथा अनुष्ठानं एतेन वस्वरणमपि व्यावर्तितं। वदितव्यं॥ येन वादार्
 वाधने के। अत्र जुहोत्यनंतरमेक आचार्याः पित्रुदारवादि संभारनिवपनांतं कवं
 तिरुकेतुत्तरवदिप्रोक्षणाद्या संभारनिवपनाकृत्वेत्यत्र यद्यथा मुष्मादितिकमं सु
 तं चेत्यभिविध्यं यं वा। मवाङ्गेनियमितं। त आथत्र मर्यादार्थं चामतयुज्यते। न
 त्तरत्नत्रानुरेन शुल्यार्थानुसारेण हितुत्तरत्नत्रमवधारणार्थमवावसीयते। त
 तथा तद्य संभारमवलेप्तेरेव सर्वं चापेत्त्यग्न्यकारकचमुपक्रम्यविशेषतो वि
 वेचितं। शरीरं देहवास्पयो जुदाविस्त्रादिना तेनाकांक्ष्यते नेतनुत्तरावदिसंस्कार
 कास्तेन न समाख्यया संगृहीता आहृष्टाग्निमौत्तरवदिकं कमेकं चेत्यत अवप्राक्त्रा
 ह्याभावादवचोदकप्राप्ते प्रधनकाल एवानुष्ठानं युक्तरूपमिति सूत्रमेवं वस्य
 नोयं। एकद्वयत्रयद्वारुः पित्रुदारवादितद्वयैव कर्तव्यं शुल्यमिप्रायात॥ तस्या मग्नि
 निदध्मता सुयस्येसीति वयद्वारणानित्येव। तस्यां स्वयमारस्मायां मग्निं सुयस्मा
 सीत्यनेन निदध्मति। अंतवोषडिति तुच्चायं निदध्मता सादन सदो होच निधाय यथे
 त॥ समिदाधनं दशमीति वेकं ककलौ हवयं स्ताद सवित्रुरिति प्रत्यचं। नीहि
 ते साग्नौ समिदाधनं ऊर्ध्वततो द सवित्रुरिति ज्वमचं प्रति। कास्ता समिध्वे
 यासा मा धनं तड्यं तेशमीमयी प्रथमावेकं कतो पारतीयो डवरी॥ तुत्तमास

कस्मैकानुत्तमात्तदुंबरोकस्मैकयुताभवेत्। कस्मैकः स्फोटकोवृणावृत्तस्याशाखा
 मेदरत्नैयत्रबुधुदाहृतिकेचित्तेः संयुतामादध्मातसमिवरां द्वेकमेववाप्यशे
 यश्चवहुचयोगोपशवोवेकस्यैकारतिबहुचंपत्रविंदुपक्षेयुज्यते। वक्षवृणाप
 क्षेष्टकमेवसंभावेतनचविशा-पक्षेकश्चिदतिशयः स्याद्येनतसंबंधनपशुच
 मुच्यमानंगौरायावह्योपयन्तस्वात्तेनयत्रबुधुदाहवकस्मैकः॥ कस्मैकाभावेदधि
 दुःप्साधनीभूतंदधिदुःप्सस्तत्त्वनावाभवेसमिकस्यैकाभावः॥ सुवाहुतोर्जुहो
 त्येग्रतमद्येतिप्रत्यचंजुद्रव्यावृत्तिः॥ परमैरुतिंचसप्ततरति। चशब्दोर्जुहोति।
 अथाहुतोर्जुहोत्येकोपक्रमोदेककर्म्यावगमासकसंस्कृतेनाप्येनतिस्त्रोपि॥ ति
 ष्टसमिधः सर्वत्रमध्योसर्वत्रसर्वकर्मसुनात्रैवंतिष्ठता-आधेयाःसमिधोमध्येचा
 ग्निमध्येचाधेयाः॥ ग्रहाणहृत्योमध्यरतिकर्कः। तत्रयमुपयद्यते। येनोच्यतेअंतरास
 मिधोभवंतिबाह्या-आहुतयइतिपदिककोक्तमभिमतंतस्यानद्येवमश्रोष्यदंतराः
 समिधोभवंत्यन्तरा-आहुतयइतिअथग्रहाणस्याहुत्यर्थचादन्यतरपक्षोवे-आहु
 त्यर्थस्पवाहचादाहुतयोबाह्यावुच्यंततन्नअनाहुतिरूपचाद्वृणास्यानचतदाव्य
 मर्थसिद्धचात्परस्मोहुतितोच्योच्चपरस्मोहुतिधर्मबुद्धिचनुर्जुहोतमाज्यंरही
 वासमिधमुपसंगृह्यप्रादुर्भावत्यथाहवनीयसमिधमभ्याधायदक्षिणं

जाचा च जुहोतीति तस्मान्मध्यप्रदेशे समिदा धनमिच्छेत् ॥ अत्रेष्ट्याहुतीरूपविश्या
अत्रेष्टुसमिद्धाहुतीर्जुहुयात्परितत्पथे ॥ अत्राः समिधोभवति वाष्टा
आहुतयोतराणि ह्येष्टेनिवाष्टानिमादः सानोतिवाष्टशेषात् ॥ लक्षणास्तत्रेष्टोवा
र्यादुपवशेनेति ह्यपदत्रपुनरुच्येतेतद्युत्पन्नकंरणांमलप्रदर्शनार्थमासीन आहु
तीर्जुहोतिइति तिष्ठद्धर्मसमनंतरविधानेनमाहदनुवृत्तिरित्येतदर्थेव ॥ अत्रपंच
चम्याः सप्तचोपस्थानदः सवोपधनातावर्चहत्वायेत्यादिसप्तचैर्नपंचम्यपस्थान
नमत्रकर्तव्यं ॥ पुरुषवत्युपस्थानं ह्येतन्नापुरीषयोगेपिचित्तेरपरिपस्मवान्नसा
पुरीषवतीयद्यपुरीषयोगस्तथापिसाकल्याभावासकलायाः संबंधमसिद्धमनुव
मिधेयासिद्धिरतः प्राकृतेनसर्वापधनादत्रसंबन्धिसिद्ध्यापुरीषवतीचसिद्धर
त्रोपस्थानंपुज्यते ॥ धिक्पाचाचित्तमासंयोगात्तद्वचं चैतर्हिर्हिधिक्पांश्चिवेवाप
स्थानं कर्तव्यं कृतः ॥ तु त्तमयापंचम्याहिधिष्ण्यानांयतः संबंधोदृश्यतधिष्णातु
त्तमायामिति अथपंचमीदितिमुयधमयत्रधमंविमिमीतइत्ययत्रभ्यय
त्रिसाहस्रपृथक्पधनमुक्तंतसंबन्धमेवधिक्कालोकंयत्तागगानंस्तत्रकारे
णाकृतं ॥ तेनतत्रोपधनेष्टासामग्राववोपधनमितिपंचम्यपंचम्यपधन
उपरिमासास्तदुपधनमितिपंचम्येवानेनपरिपस्माक्रियतेइतितपुरी

यन्निवायोत्तरकालमुपस्थानं युक्ततरमित्यतः तु व्यते धिः क्वाचि चोत्तमा संयोगादिति॥
 अभिभः शोदिच्छ संव सरोसीति॥ इच्छया संव संरोसीत्येन मन्त्रिमभि मशेता एवं य
 शचिति॥ या या चिति श्रीयते॥ तस्या सस्या एवमेवाभि मशेनं कर्तव्यं मंत्रं विपरिणा
 भ्याद्रोणा चिदसि रथ च ऋवि दसी सादि अदि॥ अस्मादव विशेष विधनादुगम्यते न
 तास्वधिको विशेषा सिचतुः संस्था ज्यति यो म स मान विधानवता आकार भां त्रं मित्रं य
 जुष्मसा छप धन मिथकां संख्यादिनुत्पमेव चित्पाकारानुकारेणाकासां चिविषका
 नामाकार विशेषोपि भवसेवा॥ वेश्वा नर मास्तान्निर्वपति यथोक्तं वेश्वा नर मास्तान्पु
 रोडाशानतः परं करोति जुहोतीति अवगाद विशेषेण सर्वे पि जुहोतयः॥ ननु निर्वपति
 संशब्दनाघ जतथाः कस्मान्न स्याः॥ यजति यथा यानिर्वपति सर्वं त्र एद्रोवे सूवं द्वाद
 शकपालौ पुरोडाशं निर्वपतीत्यभिधम यद्यदत पायजति शब्दन परा मशतितेनावग
 म्यते सर्व एते यजत यशति अतएवाव्यते विश्वानरेणाप्रचयंति प्रचारो विश्वानरस्य
 प्रचारश्च यो गा एवात कव मास्तान् जुहोत्यपविश्येति वाचनिके॥ होमोपवेशनोतस्मा
 न्मंत्रं व संव प्र संया वादवो यो घते होम मा त्रेत त्रैव या ज्यदि तं त्रि पत्तिरय सर्वं मंत्रं
 बुद्धौ स्म मासकं धर्मं कमिति॥ अयि च मास्तानां यजति धर्मान् ग्रह प्र अपर्वं दर्श
 यति॥ तदाहुः कथमस्येते पुरोनुवाक्यं तस्या छप ऋम्य त्रिपदा त्रिपदा गायत्री पुरो

नुवाक्येति अदि। हाममंत्रैर्यजति धर्मा सिद्धिमाहतेन स्व रूपेण यजतीनां वाचनिकं जुहोतिव
 ततश्च यावयेव वचनं न युज्यते तावयेव जुहोति चमिति। उच्यते। उपक्रमो यसं हारमध्यं वा
 मावलोकनात् जह गतचहिसर्वेषां दानमात्रे यजिर्नरा। वचनातेन धर्माः स्फुः सर्वेषां दुर्वि
 हामवता पुरेनुवाक्यं याज्यं तं वै श्वानरे भवेद्धने॥ तत्रापि प्राकृतं तत्तत्क्रीततो यद्दुहोति तः
 । यदुक्तं मन्त्रकर्मणं यजति चंतरस्पत्रु प्रचर्य सूत्रकारोक्तं सदुक्तं यतः श्रुतिः॥ स्फु
 दं प्राहु जुहोति चंतस्यापि होमयोगतः। यत्तु प्रचर्य वचनं तावतो वचनाद्विद्वद्भुक्तं सूत्रकारेण
 याज्यां तप्राप्तये श्रुतेः। द्वाताद्वयं संयोगा निर्वीयो दानलक्षकः। दानं प्रकाशं वा धर्मज्ञो
 लयः प्रतीयतां। तु यदोपबन्धेन त्रैधर्म्ये विशेषधीः। योगे तद्विहापि स्या जुहोति श्रु
 तिसूत्रराता। पुरेनुवाक्या संयति मीरुतेन यजि चतः। किं तत्तत्सौख्यं मासानां धर्माणां प्राप्ति
 तो भवता प्रकृतिः योस्य मासोहिते व्यामपियतस्ततः। प्रास्तयजिगुणाः सर्वे निषिद्धा यो
 मादिना। अनुग्रहो निवृत्तानं प्रकाशितरतः श्रुतौ होमोपवेशने वाक्यान्माहते सुयतस्ततः।
 स्फुस्ते यजतयोने यादयो विश्वाना चयात॥ अनंतयो नतिष्ठ चं माम् द्या यजि धर्मता
 । यत्तु स्मै मास धर्मं चंतेन प्राप्तावसत्यं या नित्री गोसु ग्रहः पदेरे वा मिधीयते॥
 अत्रोयं पदार्थक्रमः। अग्न्यन्वाधनं ब्रह्मोपवेशः। प्रणीतो प्रणयनां। यात्रा साद
 नात् श्रीमद्यचतुर्मुखिकग्रहणोपदेशः॥ अद्य दानं तं सर्वं तत्तत्। वदिमानादि वास्य

मासवखननवर्जमुत्पुपावक्षणांतं स्त्रकृमंधुवापांचत्रुर्गहीतग्रहणां अत्मातंभनीतश्च
 हवनोयोपवाजनं अग्निसंमार्गः॥ पूर्वाध्यायपूर्वाकाजलि करणपूर्वकापूर्ववदुत्तराधा
 रणहीतोतसमंत्रकावरणं जुहोतावनं गच्छेनाप्राप्तेः चत्रुर्गहीताभ्यां अग्नये सोमाय स्वा
 हत्या ज्याभागे सुगन्धमादाय विश्वानरायानुब्रूहीत्यादिसमंत्रकां प्रचारः॥ सुष्टिधनमु
 पविश्य मारुतहोमः॥ यवित्रप्रतिपत्तिः॥ संमार्गः॥ अहनीपरिध्वंजनं प्रसरंजनं प्रक्षेप
 स्त्राप्रक्षेपादि कस्मै यात्रांतं इंद्रदेवीरिति जयो धर्यो॥॥ प्रचर्यवचनां काकी यजति
 चंनरे ब्रवीत जुहोति वचनात्तत्रं मारुतानां स्फुटंततः॥ मंत्रव-स्याद्वयो र्यागित्थो मारु
 तयोगिनु नरस्यापि निजं कर्म मंत्रव-स्यात्तथा सति जुहाय दार्थं क्रमः कर्कपक्षमंत्रव
 दग्न्या धनं॥ वाचसा स्पति प्रेथः॥ मंत्रवत्प्रणीताः परित्तरणं यात्रा सादनं मंत्रवत्
 दानादि मारुतानां ग्रहणा प्राक्षणात् स्त्री कया लो धनं त स्त्री मारुतानां अज्यनिर्वायावद
 बंधै मंत्रतः निर्दशादि मारुतानी सर्वत स्त्री॥ आत्योदक इदानीं त उत्तरपरिग्रहादि मंत्र
 वन्न खननं प्राणादानं त स्त्री मारुतानां सादनालंभना घपि॥ स्फोद अहारस्त्र स्त्रीया
 वदुक्तं चो घे श्वानरस्या उ ऊटाहननमपित् स्त्रीं विश्वानरस्पयावदुक्तं चो ता रवं द
 वीत्तराध्यायवपि॥ संमार्गस्त्रु मंत्रवानां तु स्त्री मंजलिर्जुहात्यंगवा दत्तराधार स्पमंत्रव
 द्वा च वरां चत्रुर्गहीताभ्यां मग्नये सोमाया जुभागे विश्वनरायानुब्रूहीत्यादि सुग्मां

प्रचारः। शुक्रज्यातिरादिनाहस्तेनंमारुतहोमः। मंत्रतलवित्रप्रतिपतिसंमार्गेवेश्वानस्यो
 जितिवसुभ्यस्वसंजानानायापरिधमलेभ्यश्चावरादिप्रकृतकप्रसरप्रक्ष। योयंपरि
 धिमस्यः स्ववभागाद्यताचीस्थोवदयोः कविमो। कावातायसंवर्हिः कस्वरक्षसांभागेसि
 त्क्षीपर्ययात्रादिविस्तुक्रमादि। द्रुदेवीर्जयदयुर्मिमः स्तनमित्यपिवाचयेद्यपजमा
 नंजुहातिर्येत्यदर्थस्यग्राहिकाभिन्ततास्पनामंत्रयोगेनस्वरूपस्यसमानंमंत्रवत्तः।
 नरस्ययावदुक्तचंप्रचर्येत्यपिसत्रतः। लायाताधर्ममात्रस्यतत्त्वीजुहातिरादित्येताय
 थोक्तमुक्तिरत्रापितद्वितीतप्रतीतयोमाभृद्विश्वानरस्येदंहविस्तद्वितयोगतः। सं
 ख्याथवाकपालनांपथोक्तमुक्तिमुक्तितोभवेत। हविः संख्याथवायोक्तीवासा। री
 तदिहोच्यते। अथवायजतिचंयतश्रुतो। वेश्वानरेश्रुतंमारुतानांजुहातिचंयथो
 क्ततदिहोच्यतायावदुक्ततमथक्तधर्माणांग्रहाण्युनः॥ तंवारतंपुरेनुवाक्ष्व
 तंयाज्यवंतंवयद्वते। सुचाजुहातिहस्तेनेवतरानासीनः स्वाहाकारे। रातिः॥
 वेश्वानरमधिश्रित्यदक्षिरात्तरोमारुतोवेश्वानरमध्येविश्रयिचादक्षिरात्तरो
 मारुतावधिश्रयेतामाभृद्वरोक्तमुत्तरन्यायइतिप्रथमथोरधिश्रयरांविपुला
 तरंकर्तव्यं॥ यश्चच्चसंकुष्टतरौसंकुवितीतारौक्षोपूर्वयोः यश्चादक्षिरात्तरावा
 सादयेत॥ एवमयरोएवमेवसंकुवितांनशंतरोतदयरावपिदक्षिरात्तरावासा९

येत॥ यश्चादरणेन च॥ अराण्ययान् च्यते तथा ऊयमानोरणेन च॥ सप्तमं
 पुरोडाशस्य तृतीययोः पश्चादसादये न मध्ये॥ होमारादनयोश्च होमश्च यमेव क्रमः॥
 आसादने प्ययमेव क्रमः॥ पुच्छोदं पराकुशा नासौर्याहवनीयसहितान्वातत्रासा
 दनां वदः स्थानविकल्पोवाहविरासादने यवा स्थानांतरं विहायेमां स्थानीतरं प्रुतो
 यतो अंसावग्नियुतो नस्तः पुच्छादपरदेशकेतेन यत्तांतरां का प्राकृतस्वाति उक्षी
 तीहविद्यां सादनस्थानं मयत्वं न च्यते॥ न चापि कुशसंयोगाद्दिरत्रावध्वर्यातान
 स्याद्वर्हिः ऊशायस्माक्षनमूलंत दुच्यते तदेवावदिसंयुक्तनातो तो गम्यते त्रसा॥
 न वाच्यं तद्धितेनेह विकारः संप्रतोयते॥ कोशं प्रकृत्यानिर्दिशो मेदातु विकृतेः क
 तः॥ अतो विदियतानां च स्पते यो स्थानविकल्पनां यत्वं पक्षेभ्यः वा नास्ति न वाच्यं स्थ
 लबाधनात् पुच्छादयरादशो स्तीवाध्वे विरोधतो भवेत्॥ हविद्यां सादनं यस्माच्छेद
 स स्थानादरतः सकलापि विदितिः स्थानंत स्पतिपरतस्ततः अहवनीयशब्देन मुख्या
 ग्नौ गौशारा अश्वे॥ अपरगाहवनीयां यदि स्थानमुदीरितं॥ असंभावतु मुख्यस्पयु
 ज्यत गौशारसं अयः स्थलोपये ग्निसंनिधौ विदिरुचा सतिः॥ ऊशः चोद्वानुग्रह
 श्वेवं मुख्यः परिग्रहोपि च स्थलाय गिव घामये॥ यश्चाह स्तीस्यं प्राकृतरववर्हि
 ष्यासादयेत॥ विष्वा नरेणाप्रचर्य सर्वं हुतेन हस्तेन मारुता वज्रहोति उपवि

श्य। मारुतहोमनुयविश्यवचनं विश्वानरेति वृत्तं प्रा स्यर्धाननुप्रवोयं तिवचवाति
 वृत्तएव प्राप्तातिनैतत् उयक्रमेणु स्यात्स्यान्य परतापिसंभाष्येताननुयथोक्तमित्थ
 तैरुभयमपि प्राप्तेमेव। एवंतर्हि हस्तविधानाद्यं शुत्यनुकरां॥ वैश्वानारवावि
 श्वानरं यथुं कृत्वा शुक्रज्वातिरिति प्रतिमंत्रं॥ वैश्वानरेवाहुह्यान्मारुतानग्नौ वा
 यदाच विश्वानरेतदा तं यथुं कृत्वा श्रयये हुतवृत्त दुयगिनु ह्या शुक्रज्वातिरि
 त्येत्ये मिमंत्रं प्रतिमंत्रं॥ विमुखेनारणेन च॥ नुश्चतिवि मुखारव्य सेनारणे
 न च्यनुह्यात॥ इवदिवोरिति जयति इमं मंत्रं जयेदेते धर्युः॥ इमं दस्तनमिति
 वाचयति वा इमं दस्तनमित्यपि जयेद्वाचयेद्वायजमानं॥ वसोर्द्धो रानु होत्यो उ
 बयी यंच गृहोतदः संततं यजमा वोर गो नृ च्ये ग्नि प्राप्ते वा जश्च म इत्यष्टानुवा
 केनावसोर्द्धो रानमिति। सांतत्यविशिष्टानां होमानामुदं नाम धेयं होमा सुबहवो
 भिन्ना स्तेनां तरोयेतस्यैव पुनः करारां येनोच्यते। यष्टिश्च हवे त्रीणि च शतान्ये
 षां वसोर्द्धो रत्यादिनन शतरुद्रियेव दत्ताप्यर्थवादचं संपत्त्यर्थं भविष्यति संत्यम
 स्तितद्वत्ततया यत्र यजुषां तावचा न्द्वं त्येव भिन्ना होमाः॥ नन्वेवं कथं न शतरुद्रि
 ये उ। च्यतौ सीख्यायाश्च यथार्थवता अथार्थे प्रत्ययवमतएवोक्तमभियुक्तं।
 मशिप्रदोय प्रतयोर्मणि बधमि भवतोः मिथ्याज्ञानाविशेष्यतिशेषोऽर्थो

क्रियां प्रतीति अतएवात्र द्वादशशुचत्र द्वादशस्य स्यादिति तत्र तत्र यथा कृतिवैशिनी सं
 ख्या युज्यते ननु वस्तु द्वादशमित्येव नादिकिकावाहुतिर्युज्यते तस्मादनां वसो द्वादशस्य वक्तु
 त इति च। सत्यं। धरा ह्येदमेकवचनं नाहुत्येवं ननु अरंभायेव यमाज्याहुतिर्ह्यतए
 साहुतियरेमेकवचनं दृश्यते सत्यं। धराय रामवेनायथा द्वादशस्य वा सपिष इति समा
 नार्थं वात। तीजुहास्ये दुंबयं सुचायं च गृहीतं गृहीचायजमानो जुहुयात् अरण्येव
 द्योपयं विष्टिन् अग्निप्राप्तये वाजश्च मद्रूपारभ्याद्यानुवाकेः। अत्रयं च गृहीतेना
 द्यानुवाकपठनात् विष्टिन्नो न शक्यतनु क्तय रिमारा सुवस्तुकभ्यामिधयोरपि
 परिमारां वद्वनीयां यथायं चाशयलपारिमितं घृतं सुविपं च गृहीतं स्यात्तेन दु
 शयलग्रहणाय रीक्तं सुवात्र स्यात् अत्र च वाजश्चा मद्रूपारो प्रतिवाक्यं कल्प्यतामि
 त्यधमहारेणो भवितव्यं चिस्तिर्मायुना च द्रेणोतिवता अथ तत्र युना नुना संबंध
 सर्ववांमे युतघो गादनुषंगः प्रामाणिकः। एवं तत्रापि तद्विशिशिष्यं स्वप्न
 यजेनेति चामयो गा सर्वत्रापि योगाविशिष्यः। ननु कल्प्यतामिति प्रत्येकं संबद्धम
 समर्थमकस्यैकवचनयोगिक्रियापदाये हरातनिर्दिष्टं। एकवचनीतेन सं
 बंधपि थामो बहुपदानुसंधेनेति प्रत्येकमनुषंगः प्राक्तः। ननु च। यावता मंते पठितः
 प्रायागपितावता मंतर एव प्रयोक्तव्यो न कर्तव्यं ननु यत्तव्यो येनो ज्यते द्वादशसुक

लायति दशसुत्रे यो दशस्त्रिंशदियदि सर्वत्रापि स्यात्तर्हि संख्ये चारणामनर्थकं स्यात्तान
 नु द्वादशसुध्माहाराखं विषयसप्तसम्पानुसंगविधानं भविष्यति नेह ता द्वादशसुध्मा
 ते विषयत्रयं वचनमस्ति ॥ यद्यनुसंगार्थं स्यात्तर्हि कस्मिन्विद्यमानचोदेकादशस्ति
 त्वादियठनीयां अथ संयत्तार्थं तर्हि सर्वत्र यथादिशेषसप्तसंख्याविषयचोभावात्तदा
 श्रितसंयत्तनुयतिः ॥ अपि च बहुभिर्वचनांतेनाख्यातेन न पुनरसंबंधात्प्रत्येक
 माख्यातसंबंधार्थमाकांक्षेव नोत्पद्यते तानवात्र पुनानुसंगता बहुवचनेन पु
 नरसंबंधता कारका यद्वा हि प्रति क्रियंत न भिन्नसंबंधगता यो प्रत्याख्यातः
 नुसंगोऽनुयतो तस्माद्यत्र यत्र कल्प्यतामिति यव्यततत्र तत्र वाच्यपरिसमाप्ति
 त्ततश्च स्वहाकारप्रदानवाक्यं तामंतस्वाहाकारः सर्वत्र एव च संप्रत रायकलां
 तामंतं वाच्यमावर्तनीयं ननु वाजश्च मरुत्वादिद्वर्तात रायेन कल्प्यतामंतं स्या
 वचनं युक्तं ॥ तत्रैवायाग्याध्महारणावन्मात्रमेव प्रयोक्तुं युक्तं नैतत्तान्ते
 तस्वतावन्माहेतुं साध्यं मंत्रावयवेन हि स्थितं सततं सततं बहुवचनांते योजे
 न निराकांक्षी भावात्तेन च योगः परस्परसमुविता नानामेव बहुवचनेन सं
 बद्धयोग्यानामेव भवति ॥ तस्मात्सर्वोद्भवता यदमध्वर्तिनामक्षमा मर्ष्यमिति
 सकलवाक्यादप्यप्येव गृहीतेन हाक् ॥ स विराजस्य स्य यवोति जुहोतीति

श्रुत-वात॥ वाजस प्रसवीया निव प्राव-सं मत्स्यवमसवस्तुवेरा वाज प्रसवीयानीति होमा
 नाना मधेयं इत्यादावप्रसिद्धा तानि जुहोति सर्वो बध्वं प्राव-सं मत्स्य अदुवरे च नु
 रस्त्रे च मसे वमसवस्तु रस्त्रे रौदुवरे राजु होति व प्रावाय नमुच्यते॥ अधिकरणात्
 त्वात्पावारे खानुच्यते॥ वाज षेपिका निवाज स्पेममिति वाजये ययोगीनिवाज प्रस
 वीया निवाज स्पेममिति यवैस्तु जुहोति वाज स्पेममिति दीयमंत्रप्रतीकं वाजये ययो
 गोमदेशात्॥ अथ असिच्ययश्च स सदृशान्नावाय॥ तेन सप्तदोहाः सप्तचतुर्मुख
 कान्फदकयसंस्कारश्च नन्दकेकयसंस्कार प्राप्तिः स्थानायत्नादिसाधनोभावद्र
 वचमाधुर्यारसविशेषाद्यवांतरसामान्यात्प्रदर्शिताचार्येणामिहोयामुभयोरि
 रित्यादिना॥ नन्वसंस्कृताशवायः प्रयुज्यंतां किंशुकरकृत्ववादेव निष्पन्न-चात॥ नन्व
 स्तितत्राप्येवाप्रोक्षणीसंस्कारौ नचंगार्थोसोप्रधनोययोगिन्येताः॥ ननुतर्हि
 प्रणीता मे भवितव्यं॥ तर्हि पुरोडाशान्विताः प्रधानोययोगिन्यः सत्यंता अपि पु
 रोडाशोयकारिसंयनयोगिन्योनसाक्षाद्यागयोगिन्यइति॥ अतोयज्ञयोगिद्रव्यं
 तसंस्कारमुक्तं॥ नचवैतर्हि प्रधानसाधनस्थनायत्नाद्वचवांतरसामान्यादाज्य
 धर्मा एव प्राप्नुवन्ति॥ एवं चेतायसो भविष्यन्ति तद्विद्वद्वत्तयेत्तायारूढं च सत्यं
 स्याद्वयं यदि दुहेरत्रार्थः स भवेत्तु वादद्वन्द्वव्यस्तारणं ननु प्रयत्नरामत्रापि स

भवति नैतत्परराविरोधिचेततरि क्रीकरागेन चोदकस्य किंचिन्निमित्तं दस्यम्
 क्रीकराग्ये हंतस्मान्मयसः॥ नोयस्सारूप्यस्मान्मयस्य धर्मता सोपरावप्रथ
 माः संभरंतीति प्रधानेन निदर्शात् न चैवमुपांशुजसाधनसामान्यादाज्यसधर्म
 वयुक्तं कथंचतहि पुरोडाशधर्मा एव न भवंति॥ प्रधानसाधनवसामान्यादिति
 इवचमवांतरसामान्यमाज्येनोक्तमिति चेत् स्नेहवंधाधकं जघंनोचमतिस्तदा
 तद्वियुक्तद्रवचस्पृकृतौ संभवेन हि तेन स्फुराज्यधर्मा स्तेयजेतराज्ययोगिनः।
 तुल्यन्नपरतंत्रे सौवाजये येन यथात्रुजहोति तंत्रसाकल्यं भवदत्राविशेषकः॥
 अग्निकानि च वाजस्पृक्षिति वाजस्पृक्षिति सप्तमिराग्निकानि जुहोति च तत्र स्वा
 नचैवमनुभक्तवान्निर्वायाः प्रसज्जेत। स्वतंत्रो यत्रुहोत्यर्थश्च स्यादित्यतंत्र
 तानैतद्वाजप्रसवीयं संकयेकविधमन्तः॥ अभिदादशकालादस्तत्रेयं संप्रतीप्य
 ते। तुल्यत्रे सुव्यभावाच्च प्रयोरचं समंतथा॥ अत्रोयं पदार्थक्रमः॥ अग्न्यः वाध
 नं शाखाद्ये दुःपवित्रेण सप्तषड्वर्गपाकरणं चात्रुगसनं वस्त्राणुपवेशनं
 प्रणीता प्रणयनमाहवनीयपरिस्तरणं पात्रासादनं नुदकस्थालीसवी
 न्सुवचमसावोद्वरौ स्फोपथो यधिनिधनं शर्पादनादि च नुदेश च त्रुमुषि
 कग्रहणानियवित्रं ग्रहणादि प्रोक्षणांत उक्तग्रहननमाज्यानिर्वायः स्फोपग्रह

मुदकनिर्वाणवद्वं धोदाहाः स सा नेत्तरां संवाय-आज्याधिप्रयरा मुदकाधिप्र
यरां पथ्यिकररा मर्थवद्धिदिमानादिविश्वा नरमारुतवत स्फोघमनप्रक्षेपा
प्राक्षणीध्मावर्हिर्निधमनस्वजुहुधुवा सुवचमसं मार्गपन्नी संहननाज्याद
कोदासनेभयावेत्तराभयस्योत्पयावत्तराधुवाचत्रुर्ग्रहाणां अवर्दिबं हिः
प्राक्षणीध्माधुवासुवासादनांतचम सामिधाररां ब्रामिधाररां दामिधाररां द
कासकादाहा सेका नावाय-आसादनालं मनात्मा लं मनाहवनीयो पवाजन पूर्व
घाराग्निसंमार्गजलिकररां त स्थाः सहा हृतेन जुं द्वातिष्ठतं द्रायस्वाहि
त्कतराघाराधुवासमंजनं धुवातश्चत्रुर्ग्रहीताभ्यामग्नये सोमायाज्यभागो मे
भृताद्याजस्येममिति सुवेरा सप्तवाजस्यन्वित्ययिचससः यवित्रप्रतियतिरग्नि
संमार्गो जुहु सुवयोर्थे नं प्राक्प्रत्याकनपरिध्वंजजालं मने प्रस्तारादनांज
नादि ररा प्रक्षेपात्मा लं मनांत परिधिप्रक्षेपाविश्वेभ्यो देवभ्यः स्वाहेति संसवा
हुतिर्द्दशनिधमनवे द्वालं मनवे दयोः क्रविमोचनवे दस्तरस्तारावायदिव्याय न
भसे प्रणीता विमो कय र्मयात्र निनय नाते ॥ सुवं प्रापरि श्रि-स्य कुरु स्री जि
नमास्तो र्यपुष्पादुत्तरं शे घेयः कृचुमि येक सामामर्थ्या दीरो देके वावा
जये पिकानीति श्रुते स्तत्रा मि विच्यती ॥ वृक्षवर्च सकामश्चि सन्वारब्धे द

स्य चेति प्रतिपत्तिरसमाप्यनंतरमग्नौ कृत्वां परिच्छिन्तयंतं पुच्छस्योत्तरतः क
 ष्ठाजिनं स्त्रीं स्तत्र यजमानमुपवेश्य शेषराभिषिंचदुभिषेकसिद्ध्यर्थमप
 ञ्चासिचान्पमध्येन हि केवलैर्धर्मैरभिषेकः सिध्यति प्रवद्रव्यसाध्यचा
 तस्य अथ वा नात्र सामर्थ्यमुदका सकाक्षयकं यतो वा जयधिकानी मातिष्ठपं
 - ययानि चतुर्दशोत्तराणि ततो यानि सप्त पूर्वोक्तानि वाजः पथस्य वाजप्र
 सवीयमिति न च नामधेयमिदं तत्र संज्ञायुक्तं द्विधनाभावात्संज्ञां चापि संज्ञा
 ग्रामन्यत्र नाततो धर्मातिदुशतु कृत्स्नेन वाजः पथिकविधना तद्धर्मवन्नौ
 रादके यत्वं मवासे च नीयतद्धर्मं कृते ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चित्तवार्ध्वा
 मिषे च नीयोऽवस्पवेति ॥ त्रिष्टुब्धुभ्युभूतिमिष्टुस्त्रिष्टुब्धुभ्ये च नीयः ॥
 भूत उ य विष्टा ॥ भूत प्रा वि भूतिरु य विष्टा मिषि च्यते ॥ वस्तवमीति पुष्टौ
 छुः ॥ पुष्टि मिष्टु च वस्तवमेष्य मिषे च नीयः ॥ तुभ्येष्टु रुभयोः ॥ तुभ्यं पु
 ष्टि ब्रह्मवर्चसकां कामयते सोऽरुणी जिनवस्ताजिनयोः समुच्चितमोरुय
 थं मिषे च नीयः अतएव जिनकामयोगात्तत्र ब्रह्मवर्चसकाम इति संब
 धः पूर्वत्रापि अतएव कृष्टु जिनैर्ब्रह्मवर्चसकाममिष्टुत्वं न च वेदंति का
 मस्य कथं नैकमपीति संभाव्यते नैतत्तत्पयोव कृष्टु जिनं भविष्यति य

थाप्रथमप्रतीतं यमोनिष्कामस्यापि होमसाधनं तथा कृष्णाजिनमपि स
 त्रपठितां तथा तत्रैतदपरसंबंधं कृष्णाजिनस्योभयार्थप्रत्ययात् ॥ अथ च
 अथैनं कृष्णाजिनेमिषिचति इति निरधिकारवाक्येभिरेकसंयोगः कृष्णाजिन
 स्येति निष्कामस्य तदेव युक्तं ॥ एकैकदक्षिणातश्चित्येव ॥ अथेदं हि रातोव स्थि
 तमग्रापयर्थवस्थितं वा एकैमिषिचंति ॥ तदं हि केदक्षिणातो गिरमिषिचं
 तीति आहवनीयतु हकेमिषिचंतीति च श्रवणात् ॥ प्रास्पचमसमिद्राय स्वाहेति
 षट् जुहोति प्रतिमंत्रं काष्ठघ्नियते होविः शेषविप्रबोदमौ चमसं प्रास्पतीत्य
 नुश्रुत्यामौ इन्द्राय स्वाहेति षड् जुहोतीर्जुयात् ॥ अत्रापि यार्थे वा विशेषात्पूर्वी
 र्थसंस्कृता मवाज्यं स्यात् अथ तंचमसमनु प्रास्पतीत्यनुश्रुत्यामौ ॥ द्वादशग
 होतं वि आहं जुहोत्यताषाडिति प्रतिस्वाहाकारदराष्ट्रभूतो वा इहोतेः पूर्वः
 पूर्वो मंत्रः राष्ट्रभू संजकानाहमा जुहोति ॥ द्वादशग होतमिति मा भूत्पुनर्हो
 मंसकृद्हीते विप्रा अहमिति सा तत्पयं दासः ॥ ननु प्रतिस्वाहाकारविधौ
 नादेव तत्पयं दसं नेतता अक्रियमा विज्घ्न्येत्यस्मिन् द्वादशग होतमेव
 प्रतिस्वाहा प्राप्नुयान्नैकं ॥ अधुनैकाहुतिपयो सं हृवा विज्घ्न्य पुनः मंत्रो
 ततावद्वरुचा विज्घ्न्य होतव्यामिति प्रमायाते ॥ जताषाडित्येभिर्मंत्रैः स्वा

हाकारांतैः प्रतिस्वाहाकारं जुहुयात्तमा चवन यडेवहोमाः स्वाहाकाराताः न द्वाद
 शस्वाहाकाराणां तावच्चातते नोच्यते वाटकारांतः पूर्वः पूर्वो मंत्रः पूर्वो मंत्रः
 ताद्योडित्यादिकोवाङ्कारांतैर्नवाक्षशेषो कचमापाद्यवाटकारांतरावाप्तमश
 यतामापादनीयो ननु स्वाहाकारांतः कर्तव्य इति ननु विद्यमाने परस्मिन्
 र्वइति निदेशो युज्यते चात्र परे स्ति सर्वावयवानामेकार्थबोधनात्तात्प्रा
 हितस्यैत्यने परामशो तरे रा संबध्यते पनेन स्मै इत्यनेन चासत्प अतर
 बहुशस्ते नैव शाब्दन परामशो द्विभागे नैराकां द्वा द्वाक्षवहुचेनानेकमं
 त्रतायुक्तं रूपानन्वयं द्वादशत्रयमपि दुर्ध्वं भनैतत् परामशानामफक्तराकां
 द्वावशेन भविष्यति मुनरेकवाक्मताकेषाचिता तद्यथाग्रिगंधर्वः सनइदं
 ब्रह्महृत्रं पात्रतस्मै स्वाहा वाडिति नेनुगंधर्वस्तर्वस्तस्मै इति संबधो युक्त
 यद्येन सकृत्परामशेन सकृद्वसंबधमिधनशक्ते नैवादायता
 दायाः शुचाशीः प्रार्थ्यति छत्रिच्छत्रिदाशास्यचश्रुतिः इदं रूपं मंत्राणां हवि
 र्दानं सहाश्रियः सुत्यभावे छत्रिज्ञेन समवैत्याश्रियावचः हविर्दानं पादे स्ते
 ननाशं क्वा नैकवाक्मतायो यत्र तस्यैव धवस्तान्मभ्यहृत्पैकवाक्मता वा
 कांतरमिदं येन स्वाभिधेये स्वतंत्रतानवैवंतस्यो व्यधयोगं धवौतनमोजि

तनिराकांही भवेन्नविवाक्येरेकवाक्यतासत्त्वं व्यवहितिर्नोस्ति बुद्धौ विपरिवर्तितम्।
नच प्राधान्यमस्यात्र येन प्रसज्यते पुनः। नचाच्छिदेरात्रुत्पत्त्यंकारकाभावतोऽप्यत्रा
व्यवधनेपि योग्यत्वात् सनेति प्रथमं युजिः। शेषोऽप्येवंनिराकांही नानेनाप्येव्यते
जुजिनात्र पुनानुनात्रुत्पत्त्योयोगरावयदेनयता। अनुवंगमतिर्भातिः कर्कस्यातो नशो
भते तेन तस्यैव ध्वजत्वाद्देहतायादित्यादिपुनर्न योजनीयम्। माभूत्वा हाकारं
त्रांते तत्तिवाटकारीत इत्यव्यता। पंचगृहीतं चरथशिरस्पध्महवनीयं। ध्रुव
मानेर्षवत्तुवः सनो भुवनस्येति दक्षिणां थरनी डपरिरा। पंचगृहीतं जुहो
ति च शब्ददिग्राहं रथशिरसि अहवनीयस्योपरि ध्रुवमारो सनो भुवनस्ये
त्यनेनैव सकलेन पुनः प्रयुज्य जुहोत्यात्यपश्चादग्रे हातव्यारथनी डअपुरस्ता
दुत्तरादि। हा मरथनी डपरिहरणमनिमेनार्थप्राप्तियम्यते। प्रदक्षिणां रथ
नी डपरिहार इति मध्यस्थानि फलकानि नी डः यदा पुरस्ताद्दामः सदा नी डवस्था
यजं दक्षिणां तो गृही चोपश्रघदा च परीत्य दक्षिणां तो जुहोति तदा पश्चद्गृही चो
त्तरतो वस्था यनं नी डस्य प्राक्षिणां तो रोधेन यदा च पुनः पश्चद्दामस्ततो त्रैतः
प्राप्तयननी डस्या। अस्मिन्नपि पक्षे रथशिरातिवमुखोर्ध्वं यत्नं त्रैतयावद
रितं। रथनी डपरिहारो यदेकादधर्षुरेकत्रावस्थित एव जुहुयादिति चास्तु

दवस्तदयुक्तं च युक्त्या पक्षे धयस्यान्यथा संभवात् न तदर्थे मिदं नारंभणीयं स
 त्रं ॥ पुरुषाहुतिव धाधर्चं रमिमुखारथशिरः । पुरुषाहुतिव धारथनी उपरि
 हारः स्यात् । यथा पुरुषाहुतिः पञ्चदशस्यादि क्रमयोगिनो यतिरित्यतः । एवं नोऽपि
 हरणमपि सर्वं पञ्चदशरतः पुरस्तात्तेनेवाप्रोदक्षिरापनदक्षिरातः । त एव पञ्चदश
 परिहार इत्येवं पुरुषाहुतिवत्तदा च तदमिमुखो धर्चः संमुखदिश्यवस्थितशिरसि
 तत्र तत्रावस्थिता जुहुयात् ॥ वातः । हामा जुहात्यंजलिना हृत्पुस्तं हविर्वदरधो
 दक्षिरास्यांधुर्यं रुत्तरत जुत्तरस्यां दक्षिरातो दक्षिराप्रये समुद्रो सीति प्रतिमं
 त्रीया क्रमपरिहरणं च सर्वत्र वातहामानित्यनुगतार्थसंज्ञा । होमश्च त्रयोजन
 साधनं वातहामेयं न त्रीतिश्रवणात्तेन यत्र हुतेन योजयिष्यो व द्युतेन च
 तत्र तावज्जुहाति साधनमप्यनुरूपमेवाततु च्यतोऽंजलिना बहिर्वदः पर्व
 स्यात्वायुमो हृत्पुस्तं दक्षिरास्यांधुरि समुद्रो सीत्यनेन मंत्रेण जुहात् । नोर्पार
 धुरः किंचिद्वत्ता एव भुत्तरत आहुत्य बहिर्वीदरी वात्तरस्यंधुर्या धम्यो ज
 ने मारुतो सीत्येव मेव दक्षिरातोऽंजलिना हृत्पुस्तं दक्षिराधुराया दक्षिरातो यो
 जनंधुर्यधरवावस्थरिति स्थानत्रथेपियोऽक्रावलनं कार्यं योजन संस्त
 वातः ॥ प्रग्वधीधयो एव सथहरणं उद्यम्य धर्चं हंनयेयुः कर्मकराः ॥

दक्षिणकालधैर्यवददाति अधर्मुहवस्थितं॥ अथां॥ बहुवच नात्रीनतत्रचरिताय
 जीत॥ नवजुहोतियास्तरतिप्रतिमंत्रं सरु-सरु हहीतेन जुहानववना-स कृ। दताभ्यसंस्कारः
 ननुनवमहारांलाघवाययतः श्रुयतेथ-स अती जुहोति अथवारणी जहोति अथाकांम्भ
 मधयोः संततो जुहोतीति संज्ञाभेदेन कर्मभेदावगमात् संस्कारभेदायुज्यते। अव्यवधाने
 नहोमत्रभेदो धि करणो न चालमो दशेनेनापि संस्कारः सुकरोयतः। सरु। दवातरवाता
 सामाज्यसंस्कार इव्यते॥ जाननवासरणोक्ता जुहुयाद्वा। वासरणांतरेस्मिन्नवसरे हो
 तव्यचेनाहुतयेविहितास्ता अपि जुहुयाता जाननि छना कामभ्योवा एतो-प्र हुतया
 रुयंतानवेकामानमतिरिक्तमस्तीति श्रवणात्॥ हविर्घोषप्रक्षालनाद्या श्रीधूलंभ
 नाचूच धि श्चि नोस्येष्टकांक्षोकं पराभिश्च त्रुः स्रक्तोस्तिरश्चो-न्यय-न्यथा
 प्रक्षालितयोहोविर्घोनयोः स्थापनं विहितं तेन तत्पर्वकं हविर्घोन स्थापनदिवा
 कर्तकर्मविश्वदेवमसीत्या श्रीधूलंभनांत-रुवाप्रा-रुतानेव धिष्णानद्याभिर
 ष्याभिरिष्टकाभिलोकं पराभिमंत्रसंबद्धाभिरैव चिनोतितिरश्च एवोपधेयमोपयु
 परिद्धि। वितत्रिवितन्यापिनचयनं त्रुनिवाय पर्वं पर्वं भसंस्कारनिवायः सिकता
 वाय इत्येवं-न्यप्य-न्यप्यलोकं पराभि धमनेन द्धरुमेरुपधमनकं मंत्रोदशसुवच
 ना-न्यनास्वपिन दोष कृता॥ दध्मश्मा चान्नी धीये सरु नीत्रवना-अथ साधुभि

२३

राधोयेउपधेयः। अथेष्टकातिरिक्तो मं मा भूत्तयः अं चयुगिति स रु मं चवचनमि
 तिकेचित्तदयुक्तदशा यत्रैरेव अतएव यनास्व प्राप्ताविदमारभ्यते स्वल्पा स्वयि स
 रु मं चवचनं स्पदेत दयिनमं च स्याप्रामं चवचनमात्रमेव वक्तव्यं स्यातन सदिधि
 रयाक्षरेवरवंतर्ह्यश्मश्मनोधिक विधनेन यथैवचनं मा भूदिति सहदित्थय
 ते अथा स्वा प्राप्तावचने सामान्यविधने नातिरिक्ता स्वयि मं चवचननिषेधप
 रमेव भवेता तस्मादश्म यश्मो मं चवचननिषधं अथवा यजुष्मती वा सर्वे
 पहित च दाना यं मंत्रः। प्राप्नोति मं च एव वा न प्राप्नोति प्राथमारा मं चो मा भूत्त
 य गिति सहदुच्यते। न च ये षकवचना त्तिरेव हेतुः परा ह्योकाभावातिर्यश्च
 चना द्वाश्मनतु पध्मन प्रादुश एवना स्तिस्ती। अथ सतमेकं याद भाग मयनोयोप
 धनं म विष्यति नैत द्वाभ्यां नाशीतिं धि क्षो धिति यजुष्मती मध्यपठिताश्मव्यति
 रित्त संख्या नियमात्। अथा द्वय द्वा स्थाने याद भाग श्मो यध्मनेन दोषः। तदपिन
 धि क्षो योगेनेष्टकानामेव अवगाता तस्मिन् नष्टा विष्टकानु पदध्मतीति अश्मन
 श्चेष्टका योगस्ता सामश्मान यश्मिर्न वचनमिति सूत्रितं न चैवं तिर्यैवचनं बाध्यते
 नेतत्। इष्टकाय हंहितत्। होत्रीये हंहितत्। होत्रीये त्रिरेकविंशत्या इष्टका
 नामेकविंशत्या चो यमाने होत्रीये त्रिर्मंत्रवचनं स्यातन स्वल्पा सुप्रवृत्ति

 राम
 २३

दर्शनादृशानियमेनातिरिक्तास्यपि मंत्रप्रयोगेदिमंत्रकवचनंमाभदि तित्रिरुच्यते॥
 ब्राह्मराष्ट्रदस्योदिरकादशसु। अत्रापि स्वत्याधिक्येमाभ-सकृदितिदिरिति। एका
 दशात्रैषकाः॥ यस्माज्जलीये। माजोलीयसक्तमंत्रवचननयइयधेयाः॥ यावदि
 षकं परिश्रितः परिनिधयपुरीयंचतुष्कोऽष्टकासंख्ययापरिगणयिवापरि
 श्रितः परिनिदध्यासर्वस्त्रययथायोध्रीयेद्योननुनतत्रयुक्ताः। नैतत। यावदिष
 कमितौष्टकाग्रहणात्। परिनिधनवचनान्ननिखननं। सवैययैवनिदधतीति
 श्रवणात्परिश्रितनिधनसमनंतरंपुरीयं वचनिवयेत्तुसी सर्वधिष्णुचयनोत्तर
 कालंचयनक्रमेण प्रतिधिष्णुं कां प्रनु समयेनैतत्पदार्थं युगलंकर्तव्यं। अथ
 वाश्रुत्यनुरोधेन पदार्थानुसमय एव युक्तः। तथाहिसवा इतोममुपदधतीतीमा
 नित्यं तेन सर्वाधनमुपधमाथेनानपरिश्रितिरिति बहुवचनेन सार्वधांप
 रिश्रिद्योगं विधायत द्वेदेवपुरीययोगमभिधत्ते अथैषु पुरीयेनिवपतीति
 न प्रथमंसर्वं धांचयनंतदनु सर्वं युपरिश्रितिवापः पश्चात्पुरीयनिवाय इति
 पदार्थानुसमय एव न्यायाः॥ अनुदुस्साद्या पुरोऽशस्विष्टकृतोमिषेचनीय
 वती सदो दारं सर्वं रातिष्ठतो नुदेशो विहितो न सम्राट्सीत्यादिभिः। तदादिप्रा
 कृतं कर्म प्रवर्तनीयं यावत्पशुपुरोऽशस्विष्टकृन्निवत्ता। तच्चाभिषेचनीय

ननु व्यंकर्तव्यं एतत्तु भवति अभिषेचनीये यथा श्रीयोमीयशुपुरे ज
 शमनुदेवसहविद्यां निवा उतमेनचनरि-वायथा सविता चेति बाहुग्राहं मंत्रव
 चनं स्विष्टरुद्धतद्वदिहा विभवितव्यं । अयं चत्रविशेषो ब्राह्मणस्यापि पुनः
 वरातशेषो विरुत एव प्रयोक्तव्यः । प्रथोक्तव्यश्च विलिगश्चेति । तथा हि एष
 वोमीराजा सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्राह्मणानां वा पाखरत्यनाद्याक
 रोति पुनः परामर्शविकृतयोगप्रयोजन एव । अग्नियोजनं प्रातरनुवाक
 मुपाकर्तिष्यन्परिधीनालभ्य यथा पूर्वमग्निं पुनस्मीति प्रत्यचं । अधरेणाग्नेयो
 जनमुक्तकालमध्यदक्षिणोत्तरेक्रमेणान्निपुनस्मीति प्रत्यचं कर्तव्यं । अग्निमा
 रूतस्तोत्रपुरस्ताद्विमोचनं परिधिष्वध्वेर्दिवा मर्द्धति प्रत्यचो अग्निमारूतं यजा
 ज्ञायजियंततः प्राग्विमोचनमग्नेः कर्तव्यमुपाकरणात् प्राकसावेपुरस्तास्तोत्र
 स्पे विमुंचतीति श्रवणात् परिधिसंधिद्वयं दिवो मर्द्धति प्रत्यचमातलभ्यमोचनोप
 प्रायणीयेति रात्रे युक्तादयनीये विमोकमेके । एके प्रायणीयेति रात्रे प्रातरनुवा
 कोपाकरणात्प्रग्नियोजयिवातुदयनीयाति रात्रे अग्निमारूतस्तोत्रपुर
 स्ताद्विमोचनं कर्तव्यं वेति । अधरसमिधयजुरंत इषो यक इति प्रत्यचमपर
 अधरसमिधयजदं पि नवहुचा अपरे द इषो यज इति प्रत्यचं जुहोति यद्य

पि धमेव स्य नवभिः प्रतियत्तिर्जाता तथा मिकानुशेधेन नवसुप्रतिपादनीयमभ्या
 सेनैव संख्यापरणीया अभ्यासश्च न चरुणं तरबुद्धिं जनयति तेन प्रशस्ये वेतेभ्या
 साः सर्वत्रोत्पन्नशिष्यवा संख्यायाः ननु तुल्यत्रौ संख्यायोगेन दृश्यते सत्ये ॥ छ
 कावर्थेयतः शास्तिद्विवचने परत्र च तैकवचनं संख्यायार्थो बोधस्ति स्वकां
 संख्यामुत्पत्तिरयोगेन प्राबल्या सैव बाधिका यश्च दुस्तन् योगिन्या अभ्यासास्तत्रि
 कादयः ॥ अतएवावेष्टादव एक संख्यायोगेन हवियं तत्र न सुतिरुपपद्यते न च वा
 च्यं ॥ द्व-अग्रं जुहोतीति प्राकृतनिविष्ट नव संख्यातो मे ॥ देनोपादानाभिन्नकर्मतेति
 एकादश संख्याया संकलयेकसंयवियोगात् न न भय ग्रहणं स्फुटं भेदपरं स
 त्यं स्यादेवं यदि समिष्टयजुं स्वरूपप्रयुक्तभेदे तस्यात् अयं बाधिरिक्तिकेपा
 गजनितभेदभिन्नयोः परमर्शो न स्वरूपं भिन्नत्वेकस्यैवाभ्यासा सर्वत्र धमेव मे
 व श्रयं न्याय अद्भुतमराद्य कपा दलकः ॥ न च ग्रीष्मो मीय किंतस्मात् तस्य पशोः
 समिष्टयजुः धिन जुहोतीति होमनिषेधः प्रतियत्तिनिषेधोपीति वा प्रतियत्ति
 मात्रनिषेधं पश्यामः ॥ न जुहोतीति ह ॥ मरुतिव्यापारसंबंधं न जततश्च त्रयाराणा
 मविशेषप्रतिषेधे निवृत्तिरुवयुक्ता नैतरं संतिरुद्धेनौकन संबंधेन ज उत्तर
 रत्रान्वयो ----- न चोत्तरेतया कांस्तोपरेयेनाविशेषरा सर्वधः स्यात् ॥

अत्र च होमं क्रियादिति वचनव्यक्तायतिष्ठस्यैव वाक्यार्थः । तस्तन्मंत्रवाच्यप्रज्ञेया
 निधिष्यते । ननु मंत्रमंत्रहीनोपि प्रज्ञेयाहमराव सुवेणावदे जुहोति तत्तु मित्या
 होतव्यवहारदर्शनात्तनैष दोषः । अमबुध्यतर्हि प्रज्ञेयानभविष्यति किं पुनरिति
 पन्निबुध्यासचमवन्नेन विदुषि निवारयितुं न शक्यते प्रधानोपयुक्तचेन प्रति
 पादनाकीर्त्तयामाहवनीयप्रज्ञेयमात्रप्रतिपत्तेः । सामान्यावगतायाः संबंध
 ततश्चैके सुक्तं माज्जनान्यग्रावभ्यादधतीत्यप्युक्तम्यदं विकिचिच्च ज्ञेयमित्य
 ज्ञोयकारकचेन यत्तैकदेश इत्येकानेदिदेव हि धोयज्ञाभ्यवदित्यग्नौ प्रज्ञे
 येषां बहिर्धोभाव इति वचनेन सर्वस्यापि यज्ञोपयुक्तस्याग्नौ प्रज्ञेयो युक्ततर
 इत्यस्यापि स प्राप्नोति निधिष्यते । पात्रनिर्माणेनोपेरातेन प्रज्ञेयनिधिष्यतो
 वगमकनिर्माद्यभावात्प्रज्ञेयमात्रं भवन्नकेनापि निवार्यत इति कर्तव्यमेव तत्ता
 नन्वमंत्रकोपि प्रज्ञेयाहम इत्युक्तं सत्यं । अन्यत्रानुपश्रुतं हि द्रव्यं प्रज्ञेय
 माणाहमंसाधयत्येव तेन तत्र होमचं हामचेच स्वाहकारप्रदाना इति परिभाष
 णा स्वाहायोगः । यश्च पुरोडाशमन्वन्बंधस्यादविकाहवोद विनिवयति । य
 ज्ञेयस्याग्नौ नुमतिराकाशिनीवालो ऊ ऊभ्यश्चरवो धमत्रो दादश कपालः स
 वै हुतः अन्वबंधयाः यश्च पुरोडाशमनुदेविका संज्ञकानिहवोद विपज

प्रेक्षातिनिर्वपति यजेत्येव प्रेक्षो न उ प्रेक्ष्येति ताति चानुमतिराकासिनी वाली
 उहृदिवत्पामि चरवश्च त्रहवो दः पिरकश्च पुरोडाशो ध्मदादवत्यः स च सर्व हृतः
 कर्तव्यः। अत्र यश्च पुरोडाशमन्वितं नद्यागमनुसमानः स्विष्टकृतसमानोऽ
 तिस्विष्टरुदादः यश्च पुरोडाशतंत्राविधनाततस्मात्पुपुरोडाशे न सहवि
 द्यानिर्वोपः। यश्च ताश्च पुराडास्य अत्रापि स्विष्टरुदवत्त्वामिव। तुल्यश्रुतिचा
 समानः स्विष्टरुसमानोऽति यदि पूर्वतंत्रविधनेन योश्च कस्तहो हापि सरव
 अथ तत्र वचनास्विष्टरुद्वत्त्वस्तहो हापितथान्वचनान्विवचना अथागाग्र
 ये स्विष्टकृते नु षहो त्याघश्च वराणां। अथ समानः स्विष्टरुदिति स्विष्टकृतं
 तिरत्रापीति चेत्तज्ज्ञानेन नान्नासमानचुविधनानैतस्यैवात्र विधनं सत्यं। प्रा
 यव्यास्याति भावाच्च प्राप्तेतंत्रत्रयाश्च के मयस्वानुग्रहापि स्विष्टकृतं
 योगिता श्रुत्यापि न्यायसिद्धं सत्प्रागेतत्प्रतियदितं। तद्युतिः शब्दमात्रं स्या
 न्नाद्यायस्मामिहादि भा। अत्र केचिदन्वंध्यानुकल्पमाश्रिताः पथस्याप
 दतामनुहवीध्विनिर्वपंतितदयुक्तं। अथादिक संयोगन विधनादन्वंध
 ध्यस्य यश्च पुरोडाशमन्विति नैतकाल संबंध विधि परतंत्रमध्ये विधा
 तात्तेन ज्ञायते ग्निसंयोगेन सोमेति यमेनानुबंधंते ह विभि रूप चितार्क

लीया। यद्वै किं वयश्च पुरो जशमनुहविर्निरूप्यते। यशाववसमध्य। तामधोधीयत इति
 चनास्पृष्टं यश्च प्रकारं तेन य धनं बंधमलं भाषादिकं पादिकं स्तर्हि हविर्निर्वा पायासि
 कणवस्यान्त्रासौतथाश्रयाततस्मादग्निचि सोमेनियमनानबंधमलधुव्याननुतदाहर्नि
 तानिहवीट्। यिनिर्वं। यत्तानिविवेनिर्वं। यदखतिविहित प्रतिषिद्धं येनोत्रापि पादिकं
 विधनमस्ति नैततविनिर्वापद। वसेवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदादनतिरेकवचनेनैत
 तत्पक्षस्यापादलनात्। अतएवसत्रगोरेणापादिकान्येवविहिताविहितानियेधान्
 बंधमानुकल्पवेनयथस्यात्रयं संवसरावरादियुतदजापालविचारविजंभितंरकान्
 धापक्षधनुकल्पश्रवणात्। यदि वशं न विंददमुस्वशणवस्यादिति वशाभावतु
 होमयाभावेपयस्पति। तनिकानबंधमयद्वएवितावनुकल्पोनचत्रिवाक्तावेकवि
 धनमनुकल्पतयामेत्रावरणीवशान्बंधेयेकस्याएवप्रथमतोपिविधनात्। शु
 ताश्रुतावपि। अथमेत्रावरणीवशामरुबंधमालभत इत्यपक्राम्यतत्रैवानुकला
 विधनंत्रिविधमनुपरिसमाप्तेस्मिन्ननुकल्पविधनेथोयतंरंविश्वेदवा
 अमरीमशंतेत्यादिनातच्चकर्मविशेषसंबंधनानुकल्पपुतं सरणाः सर्वाश्च
 लभेततिसर्वालमयोगेनद्येतेशुश्रवणंसत्रकारेणावसं। दहाद्यंतित्प्रकरणाएव
 त्रिविधमनंरुतंतिस्त्रान्बंधेसादिनाअतानुकलास्पमध्येश्रवणासर्वशेषवा

वा-सूत्रकारेण च स्वतंत्रविधानाकर्मशेषेति सो नव दिना एव नानुकल्पयद्दति॥
हृदयम्भलांते सुवाहुतीर्जुह्यात हति यदाकृतादिभित्प्रत्यचमषौ॥ अनर्बधमा
एव हृदयम्भलांतस मिहानांते यदाकृतादित्ये सुवाहुतीर्जुह्यात॥ अत्रायपा
हिकं हृदयम्भलांतमुच्यमानं अनर्बधमा नियमंगमयति तेनानुकलोनभवेदिति
चिसैमे सुवाहुतीरिति माभुजु॥ चित्रोसीति चिनामरुचोयति षुतेये अग्रय
रतिचित्यस्पचित्रोसीत्यालभ्यनाम कुर्यात्ततोयेये अग्रय इत्यपस्थानं कुर्यात्॥
पयस्यामेत्रावरुणीतपरमिथुनदक्षिणोदवसानीपांते तुदवसानीयाकर्मपव
गांतययसामेत्रावरुणी स्याता तत्र त्वयरेमिथुनोदक्षिणाकर्मंगमंगनसिवाय
त्रयत्रनिषिध्यतोनेमिन्निकंपयसे पंतत्रशाखांतरश्रुतेः॥ छागोस्त्राद्यवकास्या
त्परछागजातिजः॥ छागाववविजानीयादक्षिणास्ततएवतु॥ वर्यत्पसरामतः॥
अतश्चयनोत्तरकालं वर्यति न गच्छेत्॥ वर्यध्वग्नशरीरमोजयत॥ पक्ष्मभोज
नं॥ पक्षिगांसं नो म्नीयात्तदाहुर्नवयसोमि विदम्नीयादिति श्रुतवात्॥ स्ववर्मापा
यी स्ववर्मा आत्मनु व्यवर्त्ममवस्त्रियमुपयो न्तजात्यंतरोपतांदिजातिमपि अने
उ स्ववर्मा शब्देन हि जातिस्त्री माहुरविशेषेण त्रयाणामधिकारे त्रा वंधिकायं
यहयाचप्रवृत्तः स्वशब्दे स्यामेव यत्र स्वाभ्यां र्वे हमेव स्वामितित अदि जात

द्विं जाताववति यस्मात्कलोद्धि जाति स्त्रिय सा इवेया स एत गवात्ति चि ज्ञान राम भुवे पादि
 ति श्रवणं रामा च श्रु शिर मणा यो प तेन धर्मो यस्य भियु कुरु कुरु चाता एवं च व्याख्या मानु
 त्तर सत्र मनु रूपं स्मात इतर था स्वा मेवेति परिणीता य हरा अपरिणीता व्यावृत्तिः प्रात्य
 भावा दुर्लभा अथ पुत्रोर्थि नानि पाग न प्राप्नोति व त्ति रि दंत दपि कालांतर स्पापि विघ
 मान वत अथ का कता लीक न्याये कन तद याग छेदा ग छत्र नामा कथं त स्पुत्रा
 र्थि वं अपुत्र स्पम स्पुत्रोत्पत्तवर्थि नो देवर स्प स पितृ त्स स न्मात्र स्प वा यो सा
 पक्ष त्रयोपादशा न्नति य ता त स्मा स्वव र्मा धि कारे व र्म स्वव र्त्मिक एव ॥ द्वितीये
 स्वा मेवा स्वां सव र्म - य यान्न व र्म तर जातो यान्न नु स्वशब्दा यं संबं धि शब्दः स्वा म्य
 पक्ष या स्वा मि चंच शि तिरि यु ज्यते र शिता च स्त्रिया पतिः परिणीता तेना परिणीता फ
 क्ष स रा व पि र म ल्फ तो यु क्त सा च नियोगार्थि न्ये व यु ज्यतो नै घ दोषः ॥ स्वामात्मीया
 मात्म संबं धि नो संबधश्च त्रुत्य जाति चेन सुतरा मुपप द्यत ॥ रतीयेन कांचन
 आत्मीयामपि नोपयाता न न पर्व योः प्रागपि प्रति षि द्ध चात समा न्य निषेधेन
 भवित व्यनता मयीत्येव यु क्त संबं स रा द्ध द्विती यत तोपि संबं स रा द्ध रतीये
 निदिष्टा या रा व परि हारो मा भ त किं नु प्रथ म न्वय ना घ द रतीये रतीये व सरे
 तदा त दु त्तर काल न स्वा मेव परि हरे त किं च न्या अपि रा एवं द्वितीये व सर व्वाह

द्वैक्रियमारा-अन्योः॥ यावद्दीवव्रतान्यविशेषातवर्धस्य सरणादीनि व्रतानि याव
 जीवनानि भवेयुः कृतः॥ अविशेषातन घेतानि कालेन विशेषितानि दृश्यन्ते -- अयि वि
 धर्षति न धवेयं तं कालमिति॥ अथाग्निविन्तधवेन वयोग्निविदश्रीयादग्निं
 विज्ञानरामामुपयादिति सर्वं व्रतानि च यनक्रिया विशिष्टं च नियम संयोगनि
 मित्रं अयते॥ तच्च याव जीवमविशिष्टं क्रियाकर्मरममाणा कर्तृस्वजन्यशक्ति
 विशेषं संस्कारनाधयोपरमतेतन विशिष्टः क्वा प्रत्ययादिविद्ययो भवति॥ स चा
 विशेषितो यावद्दीवमिति॥ संव-सरं वा कालस्यामवस्थित च तावाशब्दः पक्षो व्या
 द्यो॥ त्तो॥ संव-सरं यावद्दत्ता न्यनुष्ठेयानि॥ कृतः॥ कालस्यानवस्थित चात॥ यदि निरु
 पाधिकं कालमात्रं नियमनिमित्तं चेनापादोयते तर्हि वाव-कालं नियमविधानं स्या
 ततश्चाशब्दोपदेशो नर्थकः स्यात्॥ अथाग्निविचेनावच्छिन्नकालपरिग्रहेनायं दा
 यस्तत्राप्यपरावच्छाभावेनानवस्थित एव कालः॥ अथ जीवनामवापरावधिः॥
 तदपि नानर्हि च यनोत्तरं कर्मस्वरूपामवकर्तुं विशेषणतया समावर्तं किंचादवर्षं
 स्कारः स च मरणोत्तरकामपि फलदा नायतेन संवद्ध एवेत्यनवस्थानमेव॥ अ
 थ मरणमुत्तरदेहपरिग्रहादिः कर्मफलं नापूर्वं तदपि न नियतं पुराणकृतोपि
 तदुपभोगसमयं उर्मरणो नानिष्ट फलोपभोगायाधमशरीरपरिग्रहो नुमी

यते। तदा नारक्ष्येयभोगमवाप्त्यर्थं मात्रसंस्थिष्यं पुनरपि तदुपभोगसमयं पावन्ति
 छतिरिति कालानवस्थितिस्तदवस्थितवान् च वं कालावच्छेदकानामुपाधीनां बहूनां
 सभ्यावाक्यं संवसरमित्यवधार्यत सर्वे वे संवसर इत्यादिश्रवणादिति च मः
 ज्ञातुं संवसरमित्यादात्तत्र तत्र पापापाध्यवच्छिन्नं संसरमेव दर्शयति अतएव
 शतसहस्रं संवसरादौ संवसरं। गोव्यवहारेण पंचसंवसरपुगादिना तस्मा
 दनवस्थितत्वा कालस्य तद्योगेनानुष्ठातुं शक्यं चान्तदवस्थित्यर्थं सुपाध्यं
 यस्यापरोवधिसंवसर एवाश्रयणीयः॥ तद्वृत्ते श्रुतिश्च संवसरव्रतश्रुतिश्च
 भवति राजसूये। संवसरं नवपते संवसरसंमितावेव तत्र चर्येति व्याजहारात्क
 र्त्तव्यं तद्व्यमिदं समं। मतं सतं त्रकृतस्तत्तर्हि तत्र च यतः परे अनवस्थि
 तकालत्वात्तद्वृत्तश्रुतिरपि च निमित्तस्याविशेषे विनेमित्तिकस्थितेवधिः।
 सामान्योपयोग्युज्येत यतो नान्ये विशेषकः॥ नावस्थितकालश्च संबन्धिनो वि
 शेषदः। नांतरीयकसिद्धं तदस्यां गवं न शब्दतः। अद्वैतोतिशयः शब्दाकाकृता
 लीयतो ननु गतसिद्धाते तया पक्षतुत्तरः सूत्ररूपमतः शीघ्रं सत्रकारस्याश्र
 तं स्वशब्दतः पुनः निबध्नाति पुनस्तेन विश्वजि कालयोगता। संवसरं व्रतचर्यं
 मवयनं च तत्रातो नो। च सर्वत्र सिद्धिः स्यान्मायोसंयोगादिहैव त्रु। व्रतमात्रेण

तः सिद्धमग्रहाद्यसरावधिं तद्धिधनायाहनुं तत्रेन तत्रानवस्थितिः। अग्निजवि
वाविशेषाद्यत्यिष्टभूतिसमाश्रितं। यावद्जीवमनुष्ठानं सिद्धांतो विषयांतरं नीतो
वासानियेधो दोषाख्यानमसंगतं। अग्निविज्ञानवस्थानं विशेषस्थपितं स्वयं।
नेमिकाश्रिताचिंताकथं निमित्तवद्भवत भूतवेन विशिष्ये च वृत्तहादोषश्चा
वृत्तं। मितकालं तथात्रापि युज्यत कालसंमितः। अथवाचनिकीतत्र तदत्राथवि
शेषतः। प्रकरांतरं दृष्टः शब्दः प्रकरांतरेण मनोनाकहीनशक्तिः स्यान्माभ्यु
प्याप्रपिष्यता। व्याख्यानं वास्तु। स्वस्वपुत्रं त्यक्तं न चार्जवं। सूत्राणां प्रकृताद
न्यन्नाश्रितं वसरंततः। वृत्तानि जीवने यत्तद्भूत्या नैरुच्येततः दृष्ट्वास्तत्रांतरं कर्क
नन्वेयुक्तिमिस्तिद्वंद्वध्वेदध्वंतीत्यादियावद्जीवं हि यव्यते। न च तोनियमोत्र
स्यासंवसंवसरविशेषाणां तानशाखातरद्वयेन स्वशाखायां व्यवस्थितिः। चत्र
दृश्यावृत्तं माभ्युपेयमिहापि च शब्देन तद्वलेन च त्रुदंशीतस्मा
द्यावद्जीवं न ध्वेदध्वंतिपक्षिणः। शिरसो नाश्रीपात्ररामा मुपयाद्वितीयेना
न्यभाटो रतीयेन कांचने तितेयामेव युक्तं यन्मानवे सूत्रे यावद्जीववृत्तानि हि। सं
वसरमिताश्च वलिगं वाजसनेपि नाः। अकेशवापनिष्ठायां वृत्तौ लसौ कथं नु
तत् वचनेन विनाहनुभावमस्याप्रवृत्तौ लुनः। विशब्दो हनुतां हामन्यत स्फुट

२६

२७

माहयत। तस्मादनुक्तकाले बुलिंगं कालावधारकं। अतोलिंगादिहय सुकालः संवत्सर
 रात्मकः। तन्मध्ये वनितो या ये मित्रावरादावतां। आमिहोनिर्वापत्तावत्प्रत्यवाया
 पनुत्तये॥ चित्पाशक्तोपुनः सामज्याया दः स्वयमा रस्मारतः सिग्विष्वज्योति
 र्ज्ञतव्यानामन्यतमाः। पुनः सोमेज्यायामुपस्थितायां यादिवित्पाशक्तिने स्यान्नतदा
 दनुरोधेन सोमानुकरणां किंच नुकलेना व्यपिरंगभावं प्रापणीयस्तथा च सोमेज्या
 कर्तव्या कथं स्वयमा रस्मांचोपदध्मादेतः सिचंविष्वज्योतिर्ज्ञतव्याः यद्वोपदध्मा
 त॥ पुनश्चित्तिनात्रादीसधतुसेधस्यान्येनानवरोधमतोतेन संयत्सोमेधं पुनश्चि
 त्तिवोपदध्माता अत्रापिपुरीयनिवायो यथोक्तइष्टकाधर्मचादिषकातुपध्मयास्त्रो
 यका अस्थितमोसैः संछादयंतोतिवचनात॥ कवलेष्टकोपध्मनयोगादुखाया अ
 ग्निसंवाध्मत्तद्वारणानदीक्षारां संनियोगशिष्टचातदभावे संवत्सरदिदीक्षाभावा
 अथेष्टकापशौकथं इष्टकास्वरूपं हितेनोत्पाद्यत इति प्रथोदयत्वेवोत्पत्तिस्तं। नै
 ततशीर्षोपध्मनं हि प्रयोजनमस्य तस्य प्राध्मन्यावगमत्तद्मास्ताः शीर्षमुहृत्शी
 र्षीण्येवोपदध्म इति अवश्वरात। अग्निसंयोगेन च यश्च नो अवरात इमेवा अ
 ग्निरिमानेवात्मानमति संस्करवा इति। नचाग्निरिष्टकामात्रं न च छानापत्यानुक
 ल्ये स्वरूपधर्मसंयोगो मा भूदेष्वनर्थो दीक्षादि सोमद्रव्यं च। किंच। अथेतराणि

राम
२७

ऊसिंधु नोतीतरशब्देना मुख्यतां ऊसिंधुनामभिधयागिसंयोगमिष्टकोत्पादकज
 लसंसर्गैराहयतराणि ऊसिंधुस्य सुप्रात्मावयदित्यादिना। न विष्टकावा। ए
 तोऊरुतेयशुप्रयोजनमिष्टकाकरणंदक्षिणानिधेधय। एवाक्सेश्रयतेसत्यं। इया
 मिविष्टकायताशुशी। योत्पन्निरतरावेकवचनमिष्टकामिति। ननुजात्यापक्षपात
 भविष्यतिनैतत्। तद्यायष्टकायामिष्टकायां दद्यादितीतरेष्टकानां वीसयाव्य
 पादशाततस्माच्छेद्योत्पत्त्यर्थं। मवप्रवृत्तस्योत्पन्नशिष्टमिष्टकासुऊसिंधुवि
 नियोजनं अतरवस्तत्रकारमन्मयानिनिवानालम्भैतानित्यन्येतः शिरःसिद्धावना
 लंभनमेव यश्चनं वृत्तिचिकीष्यभारास्तत्रेयं विवारः साधितः पुरायुक्तीनांप्रवया
 यात्रसाध्या। तद्धेव्यसिद्धयः॥ अत्रचाशक्तिश्चित्तेरेवतेन यदाचितिशक्तिस्तदाप्र
 वानुष्ठितदोहाय हलौवात्रापिसिद्धिर्गम्यते॥ अचयनं वाचित्यस्याहवनीयाभि
 संपत्तेः अित्यस्याहवनीयाभिसंपत्तेः। चित्याशक्तौपुनः सौमेज्यायां वाचयनाभावः
 येनचित्यमाहवनीयेनैवाभिसंपादयतिश्रुतिः। नतथाद्रव्योद्योवावचितैमिर्विधी
 यतोता। मवष्टकामेवसर्वाग्निरभिसंपद्यतइति अत आहवनीयेनैवचित्यकार्यं
 निष्पादितमितिनकार्यमिष्टकावयनेन अहवनीयपक्षेचयनपर्युदासास्ते
 पियहाश्रयनमेवेतिचिकीष्यभारावमत्राथेविशिष्टमिति नैतद्यावत्स्यथं सं

३०

३०

भाव्यते। दिवा सत्रं ॥ रुद्रसंख्ये रमिषि ज्ञोवा जयेथे स्त्रिरग्निविता एकाशीति च सो
 भ्या न्यर्हं जभा व्यपरेयि मनः संम्रा जीवंश जोयस्य वाचस्पतिरिवार्थविता वाचस्प
 तिरुपादानं योगिवा त्रम बाश्चयः ॥ अनेकक्रतुया जिवा दीयसोपि निवारकः ॥ अ
 न्यत्र गमनस्यासौ श्री अनंतमिधः स्वराट् ॥ इति स्वराट् सम्राट् पतिमहायात्रि
 कश्चो अनंत रूते ॥ कात्यायन सूत्र भाष्ये ॥ अष्टादशोध्यमयः ॥ ७० ७१ ७२ ७३

जं ५२०१

राम

३०